Prijs van dit nummer 5,- euro.

Hernieuwd islamdebat – **de AS** 184

HERNIEUWD ISLAMDEBAT

DE AS 184

de AS

anarchistisch tijdschrift

41ste jaargang, nummer 184, herfst 2013.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting de AS, Den Bosch. ISSN-nummer 0920-3257.
Betalingen: IBAN NL57 INGB 0004 4603 15; BIC INGBNL2A
Jaarabonnement: € 19,50; buiten Nederland € 27,50.
Los nummer: € 3,50; www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer
Bestellingen en adreswijzigingen: administratie@tijdschrift-de-as.nl
Druk: BGS, Schiedam. *Opmaak:* Atalanta, Utrecht.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 2086, 5202 CB Den Bosch.
E-mail administratie: administratie@tijdschrift-de-as.nl
E-mail redactie: redactie@tijdschrift-de-as.nl

Verder werkten mee: Chapatte (ill.), Igor Cornelissen, Gregorius Nekschot (ill.), Weia Reinboud, Kurt Westergaard (ill.).
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin een redactioneel standpunt wordt weergegeven.
Digitaal archief: www.tijdschrift-de-as.nl. *Weblog:* http://libertaireorde.wordpress.com

HERNIEUWD ISLAMDEBAT
Redactioneel

De vestiging van de islamitische republiek in Iran (1979) en het doodvonnis jegens de Indiase schrijver Salman Rushdie dat de leider van die republiek, Ruhollah Khomeini, tien jaar later als fatwa uitsprak markeerden de gewijzigde verhouding tussen het seculiere westen en de islamitische wereld. Volgende keerpunten kwamen in 2001 met de aanslagen in de VS door Al Qaida, in 2004 met de moord op Theo van Gogh door een Nederlandse islamist, in 2005 met de publicatie van enkele cartoons van de hand van Kurt Westergaard in de Deense krant Jylland-Posten, in 2007 met een lied van de van huis uit katholieke cabaretier Hans Teeuwen in het programma Bimbo's en boerka's (Teeuwen was ook al in 2001 met een scherp lied, 'God en Allah', gekomen) en in 2008 met de korte film Fitna van Geert Wilders. Sindsdien heeft 'het islamdebat' niet aflatend gewoed, maar de laatste tijd lijken de scherpe kantjes er van af te gaan. Vandaar dat de tijd ons rijp leek in alle nuchterheid en zonder de hijgerige druk van een incident (hoewel dat tussen 't ter perse gaan van dit nummer en het moment waarop u dit leest zomaar veranderd kan zijn) nog eens een aantal argumenten in dat debat tegen het licht te houden en er nieuwe overwegingen aan toe te voegen. (BCh)*

---

*) Cartoons van Kurt Westergaard en diverse van diens internationale en nationale 'epigonen' zoals Chapatte, Gregorius Nekschot en anderen zijn verspreid over deze editie afgebeeld. De cartoon op de cover is eveneens van Kurt Westergaard.

MOHAMMED IN DE WOLKEN

Rudolf de Jong

Het zogenaamde islamdebat, dat een aantal jaren geleden heftig woedde en af en toe als een goede veenbrand weer oplaait, heeft niets opgeleverd. Het was een herhaling van zetten of beter van de eigen meningen en opvattingen.

Eén reden voor de onvruchtbaarheid van de discussies is niet zozeer dat men het met elkaar op een aantal punten *oneens* is, maar juist dat men het erover *eens* is. Opvattingen, of beter uitspraken over 'de' islam, van moslims die pretenderen 'de' islam te vertegenwoordigen, worden klakkeloos overgenomen door niet-moslims. De felle bestrijders van de islam zien er hun gelijk door bevestigd. Verzoeners die de moslimkool en de -geit van de vrije meningsuiting willen sparen, doen precies hetzelfde. Een typisch voorbeeld is de stelling dat volgens de islam geen mensen en zelfs dieren mogen worden afgebeeld en zeker niet de profeet. Een stelling die door moslims, antimoslims en verzoeners voor zoete koek wordt geslikt.

Afgelopen zomer las ik in *NRC-Handelsblad* (2-06-2013) dat bij een moskee 'honderd jaar oude ornamenten in de vorm van leeuwenkoppen boven de ingang (zijn) weg geveild, omdat afbeeldingen van levende wezens in de islam *nu eenmaal* niet zijn toegestaan' (cursivering van mij). Als ik zoiets lees heb ik de neiging om uit te roepen: 'stompzinnige cultuurbarbaren die jullie allemaal zijn, blijf godverdomme met jullie poten van de schatten van de grote islamitische beschaving af! Zij behoren tot het culturele erfgoed van de mensheid en zijn dus ook mijn eigendom!' (Eigendom gebruik ik hier in de zin van Stirner, iets dat je je eigen hebt gemaakt maar dat geen exclusief privébezit is.)

RUITER STIJGT TEN HEMEL

Geen afbeeldingen van personen? Ik bezit een uiterst populaire, uit het Engels vertaalde, reisgids van Istanbul, met geschilderde portretten van een goed dozijn sultans. En die heersers waren niet alleen sultan, ze waren ook kalief van de soennitische islam. Dat is weliswaar geen direct religieuze functie maar wel die van wereldlijk leider van een samenleving waar geen scheiding tussen staat en islam bestaat. Afbeeldingen van mensen 'nu eenmaal' niet toegestaan? Ik bezit een Frans boek over de islamitische bouwkunst (*Islam*, in een reeks 'Merveilles du monde'), schitterend geïllustreerd. De eerste illustratie is echter niet van een bouwwerk. Een ruiter te paard (met een mensengezicht) stijgt, omgeven door engelen tussen nachtelijke wolken ten hemel. De naam van de ruiter in de wolken is Mohammed. Een miniatuur uit een manuscript dat in 1494-95 in Herat in Afghanistan werd geproduceerd, een kopie van een werk van een Perzische dichter die leefde in de twaalfde eeuw.

Het enige wat mij aan de miniatuur verraste was dat Mohammed hier opsteeg vanaf de Ka'ba in Mekka en niet vanuit de rots in Jeruzalem zoals de moslims thans aannemen. Hetzelfde onderwerp kwam ik tegen in andere kunstboeken, afkomstig uit heel uiteenlopende islamitische landen. Andere miniaturen laten Mohammed en Jezus zien, als broers naast elkaar rijdend op een ezel en een kameel (van gelijke grootte). Mohammed en Mozes, Mohammed met zijn volgelingen, met zijn dochter. Soms is het gelaat van de profeet onzichtbaar achter een witte sluier. Voorstellingen van mensen en dieren vind je ook in aardewerk, op plavuizen, in textiel, in beeldhouwwerk, in metalen voorwerpen enz. In de islamitische miniaturen kom je ook schitterende erotiek tegen. Eén van mijn kunstboeken (*Islam. Kunst en architectuur* uit het Duits vertaald) kocht ik bij (voorheen) De Slegte in Den Haag, een kwartier lopen van de Schilderswijk. Dat de daar wonende moslims weinig aandacht hebben voor de cultuur uit het islamitische verleden neem ik hen veel minder kwalijk dan helaas voor veel journalisten en commentatoren in de Nederlandse media moet gelden. Voor een werkelijke dialoog – waarvan het doel toch moet zijn de ander te laten nadenken over diens eigen inzichten en opvattingen – met de islam is het tonen en afdrukken van miniaturen met Mohammed en andere mensen van meer waarde dan karikaturen.

OPNIEUW BEELDENSTORM

Langs geheel andere weg had men moslims er op kunnen wijzen dat de stelling dat afbeeldingen van levende wezens 'nu eenmaal' niet zijn toegestaan in de islam volstrekte onzin is, ja beledigend voor de nagedachtenis van honderden miljoenen van hun geloofsgenoten. Een aantal jaren geleden hebben de Taliban in Afghanistan een aantal reusachtige Boeddhabeelden van voor de christelijke jaartelling vernietigd op grond van hun interpretatie van de islam. Een daad

De engel Gabriël openbaart aan de profeet Mohammed de koran. Uit een manuscript van omstreeks 1302

van cultuurbarbarisme. Er zit nog een ander aspect aan. Afghanistan is al twaalfhonderdvijftig jaar islamitisch. Hoewel er in vroegere eeuwen al enkele pogingen waren gedaan om de beelden kapot te slaan, hadden die weinig om het lijf. Twaalfhonderdvijftig jaar hebben de Afghaanse moslims de beelden vrijwel onaangetast gelaten. Waren de voorouders van de Taliban dan allemaal slechte moslims? Of waait er nu alweer enkele decennia lang een ijzige wind door de islam – ontstaan in de hete woestijn van Saoedie Arabië – van obscurantisme, onverdraagzaamheid en onderdrukking, waarvan zowel de hedendaagse samenlevingen in moslimstaten als hun culturele verleden het slachtoffer zijn? Timboektoe in Mali is er een recent voorbeeld van. Het is een godsdienstig obscurantisme dat zichzelf presenteert als de enige en echte islam en alle moslims de normen van dit obscurantisme probeert op te leggen en allerlei meer verdraagzame interpretaties van de islam onderdrukt.

Voor beeldenstormen (het woord zegt het al) en pogingen tot het opleggen van één bepaalde uitleg van een geloof hoeven we overigens niet naar verre landen te gaan. Een reis door het verleden van ons eigen land voldoet. Maar daar vinden we ook de strijd tegen deze pogingen. Iconoclasme is bij vlagen voorgekomen onder allerlei godsdiensten en kerken. Wie 'nu eenmaal' tegen de beeldenstormen van het hedendaagse islamitisch obscurantisme zegt, laat de islamitische slachtoffers van dit obscurantisme in de steek. 'Mohammed in de wolken' kan hen daarentegen een hart onder de riem steken en moslims aan het denken zetten.

Nogmaals Gabriël en Mohammed. Turkse miniatuur, 16e eeuw. Mohammed staat in brand, zijn gezicht wordt verblind. Het gezicht kan in latere tijd ook opzettelijk onherkenbaar gemaakt zijn.

DE KORAN ALS FETISJ

In de koran staan vreselijke dingen. Sommige passages lijken zelfs wel rechtstreeks aan de bijbel ontleend te zijn. Kun je nagaan hoe erg die zijn. Nu is er een mijnheer, Wilders is zijn naam, die het liefst de koran, althans passages daaruit, met wortel en tak zou willen uitroeien. Ik zou zeggen, begin dan met de wortel, en dat is de bijbel. Maar daar hoor je die Wilders nooit over. Hoe moet je zo'n man dan karakteriseren? Misschien als een niet-gewelddadige maar wel wat hypocriete gedoogtaliban van christelijken huize? Overigens, wie Wilders ter sprake brengt dient daar direct aan toe te voegen hoe treurig het is dat wij in een samenleving leven waarin hij dag en nacht beschermd moet worden. Bij dezen dus.

De aankondiging van Geert Wilders dat hij in een film een koran zou verscheuren heeft indertijd tot een storm geleid, die uiteindelijk een storm in een glas water bleek te zijn. Wat hij niet bleek te beseffen is dat hij op dezelfde manier naar de koran keek als vrijwel alle moslims en in het bijzonder de meest orthodoxen onder hen. Mag je de koran verscheuren in Nederland? Het hangt ervan af. Als het exemplaar in kwestie je eigendom is kan niemand daar bezwaar tegen maken, het hoogstens vernielzuchtig vinden. Is het een koran van een ander dan moet je minstens de vervangingswaarde vergoeden. Is het een kostbaar exemplaar dan ben je een cultuurbarbaar. Doe je het in een moskee dan kan je vervolgd worden wegens lokaalvredebreuk. Doe je het voor de tv dan zou ik de zendgemachtigde willen aanraden van tevoren aan te kondigen dat er voor moslims schokkende beelden vertoond worden, een telefoonlijn openen voor geschokte kijkers en na afloop van de film een forum van voor- en tegenstanders van de film organiseren. Moslims in Nederland en in de wereld reageerden anders. De Nederlandse autoriteiten – en niet alleen de politieke autoriteiten – bogen daar diep voor. Zij verschuilden zich achter de Nederlandse grondwet in plaats van dat zij er voor gingen staan. Het verscheuren van een koran valt onder de godsdienstvrijheid. Die houdt óók in, dat je godsdienst verwerpen en bestrijden mag.

Maar waar gaat het bij de koran om? Om de inhoud. Het boek dat de tekst ervan bevat is als het ware de verpakking. Al het geschreeuw – zowel van Wilders als van moslims – zie ik als fetisjisme. Niet de inhoud maar het voorwerp wordt heilig verklaard. Fetisjisme is uiteraard geen monopolie van moslims. Loop maar eens een katholieke kerk binnen, daar zijn beelden – afgodsbeelden – niets anders dan fetisjen waarvoor gebeden wordt. Zo bont – of barok? – maken moslims het niet. Of neem het verhaal hoe Mohammed reageerde op de openbaring van de eerste soera uit de koran, hoe symbolisch! Hij kreeg geen geschreven tekst. Hij moest de boodschap van Allah reciteren, deze zich als het ware eigen maken, de inhoud verinnerlijken. Bij het boek-als-voorwerp-fetisjisme is daarvan geen sprake.

ACTUELE KORANVERTALING

In schril contrast met het lawaai veroorzaakt door het koranfetisjisme van zowel Wilders als zijn tegenstanders staat het zwijgen (voor zover ik weet) van Nederlandse moslims over een veel fundamentelere zaak betreffende de koran. En van het zwijgen over dat zwij-

gen door niet-moslims. Ik doel op de koranvertaling – en -bewerking – van Kader Abdolah, die in 2008 verscheen, in één hoes met *De boodschapper, een vertelling*, zijn biografie van de profeet. Afshin Ellian sprak, mijns inziens terecht, van een Jip-en-Janneke-vertaling en kraakte deze behoorlijk af in *NRC-Handelsblad* (7/8-06-2008).
Abdolah schrijft, eveneens met recht, in zijn inleiding bij *De Koran, een vertaling*: 'Ik heb dit boek met veel liefde behandeld'. Dat neemt niet weg dat hij alles heeft gedaan wat de koranfetisjisten diep zou moeten schokken. Hij heeft hele stukken uit de koran weggelaten, de volgorde van de soera's veranderd. Bovenal, Abdolah ziet de koran niet zozeer als een openbaring van Allah alswel als een boek van Mohammed; 'je kunt de Koran niet begrijpen als je Mohammad niet begrijpt' (omslag van *De boodschapper*). In zijn al aangehaalde inleiding heeft hij het over de 'taal van Mohammad'. Vandaar dat hij vertaling en vertelling als een geheel in één hoes presenteert.
Merkwaardig dat onze koranfetisjisten deze beide werken van de goede Abdolah niet verscheurd hebben. Wilders en zijn gelijken zouden ze juist als wapens in kunnen zetten tegen de fetisjisten in plaats van hen op te roepen hun koran te verscheuren. Zo zijn in het verleden immers ook de bijbel en bijbelkritiek een machtig wapen geweest in handen van de vrijdenkers. De koran kan dat ook zijn.

MOHAMMED IS ALLAH NIET

Heftige taferelen hebben zich afgespeeld rond vermeende beledigingen van Mohammed. De roman *De Duivelsverzen*, uitspraken van Ayaan Hirsi Ali, Deense karikaturen. De 'publieke opinie' in islamitische landen waar geen publieke opinie bestaat, werd door religieuze en/of wereldlijke overheden opgetrommeld. Het kwam tot 'massale' demonstraties waarbij weliswaar en helaas doden vielen, maar die toch niet zo massaal waren. Zeker niet als we ze vergelijken met de demonstraties tijdens de Arabische lente in Tunesië, Egypte en Turkije, die niet door machthebbers georganiseerd waren. Bij alle commotie bleken felle moslims en even felle anti-islamieten het over één stelling eens te zijn. Belediging van de profeet is het ergste wat men de islam en moslims kan aandoen. Het is gelijk te stellen met godslastering. Ik zou er een andere opvatting tegenover willen stellen: *Wie op belediging van Mohammed reageert alsof het godslastering is, beledigt Allah.*
Wat was die Mohammed nu helemaal? Een profeet. Voor de moslims dé profeet. Maar ook dé profeet is een profeet. En wat is een profeet? Het staat verdorie nergens duidelijker dan in de koran. Een boodschapper. Een boodschapper die een opdracht meekrijgt.
Het klinkt misschien gek, ik geloof niet in een god maar wel in profeten. Een profeet zou ik als volgt willen omschrijven: iemand die iets heeft doorgemaakt dat hij (of zij) ervaren heeft als een buitenaardse opdracht die hij heeft uit te voeren, hetgeen hem (of haar) zo'n verbijsterende innerlijke kracht geeft dat hij de samenleving waartoe hij behoort uit zijn voegen tilt en soms de wereldgeschiedenis verandert. Deze omschrijving omvat overigens ook personen die niet als profeten te boek staan maar die ik er wel mee gelijk stel. Bijvoorbeeld Jeanne d'Arc. Aangezien zij heel jong en vrouw was is het feit dat zij de opdracht, die zij meende gehoord te hebben, uitvoerde, minstens zo verbijsterend als wat profeten als Mozes, Jezus en Mohammed presteerden (alle drie reeds lang volwassen toen zij met hun opdracht geconfronteerd werden). Het belangrijkste is dat de profeten *mensen* waren en bleven. Niets menselijks was hen vreemd. Het beste spreekt dit, naar mijn smaak, uit het feit dat zij helemaal niet gelukkig waren met hun opdracht en er onderuit probeerden te komen. Dat begint al met Mozes. Hij hoort een stem uit een brandende braamstruik die niet verbrandt, en hij ervaart die stem als de stem van zijn god. Deze draagt hem op om naar de farao te gaan en te eisen dat de joden uit Egypte mogen wegtrekken. Mozes' reactie is, populair gezegd: 'Ja hallo, zoek een ander, ik stotter'. 'Dan neem je je broer maar mee', zegt de stem. En Mozes is zo gek niet of hij gaat.
Ook andere profeten krijgen zo'n opdracht. Jeremia roept uit dat hij te jong is, Jonas neemt de kuierlatten en komt in een walvis (althans een grote vis) terecht en veel anderen, onder wie Jezus, vluchten de woestijn in. Maar ze volbrengen hun boodschap. En Mohammed? De aartsengel Gabriël moet hem haast wurgen voordat hij bereid is de eerste boodschap die hij van de engel ontvangt, te reciteren zoals Gabriël van hem eist. Volgens de overlevering is hij ook niet zo gelukkig met alle latere openbaringen die hij ontvangt.
Maar op de profeet Mohammed wordt in moslimlanden geen enkele kritiek geduld. Alsof het om een goddelijk persoon gaat en niet om een sterfelijk mens. In mijn koran, vertaling J.H. Kramers, staat het netjes geformuleerd: 'En niet is Mohammad anders dan een Boodschap-

Mohammed leidt Hamza en de moslims tegen de Banu Qaynuqa. Uit het Jami'al-tawarikh-manuscript, geschreven door en geïllustreerd voor vizier Rashid al-Din in 1314.

per. Reeds zijn voor hem de boodschappers heengegaan. Zult gij dan, als hij sterft of gedood wordt…' (Soera 3, 144.) Anders dan Jezus is hij geen zoon van god, laat staan dat hij deel uitmaakt van een heilige drie-eenheid.

ZONDER ENIG VERWEER

Het taboe op elke kritiek op hun profeetmens heeft tot gevolg dat moslims geen enkel antwoord weten te formulieren als de mens Mohammed wordt aangevallen. Schelden, doodsbedreigingen en hysterie zijn dan de gebruikelijke reacties. Uitingen van machteloosheid en geen antwoord. Zelf heb ik geen moeite om Ayaan Hirsi Ali – die de profeet een wreedaard en een pedofiel vond, *naar de maatstaven van onze westerse samenleving* (cursief van mij) – van repliek te dienen. Ik heb daarvoor maar twee woordjes van in totaal vijf letters nodig: 'nou en?' Mohammed leefde toch niet in onze samenleving? De opmerking van Ayaan Hirsi Ali over hem is dan ook een open deur. Overigens is zij niet alleen uitgescholden en bedreigd. Tegen haar uitspraak is aangevoerd – misschien vooral door niet-moslims? – dat Mohammed in zijn tijd vooruitstrevende opvattingen over de vrouw had. Vóór hem hadden de vrouwen op het Arabisch schiereiland helemaal geen rechten. Dankzij Mohammed kwamen die er wel, zij het dat deze veel geringer waren dan die van de man. Los van de vraag of vrouwen in het pre-islamitische Mekka geen enkel recht hadden – Mohammeds echtgenote was een weduwe die een uitgebreide handelsonderneming dreef – zou ik twee opmerkingen willen maken. Ten eerste. Deze verdediging van Mohammed is niet in tegenspraak met de uitspraak van Ayaan Hirsi Ali. Als Mohammed zijn tijd vooruit was wat de vrouw betreft, dan toch geen veertien eeuwen. Een paar honderd jaar zou al mooi zijn! Ten tweede. Deze verdediging baseert zich op de koran waarin echtgenotes en dochters inderdaad niet als vee behandeld worden. Maar de koran is volgens de gelovigen toch van Allah afkomstig en niet van Mohammed? Wie zich op de koran beroept om Mohammed te verdedigen beschouwt hem als de auteur van het boek – via visioenen die hij had. En dan komt men in gezelschap van vrijdenkers en ongelovigen zoals Ayaan Hirsi Ali, Kader Abdolah en ikzelf.
In feite is het een kleine minderheid die van zich laat spreken, of beter zich schreeuwend en scheldend laat horen, als er iets afkeuringswaardig over Mohammed wordt gezegd. Helaas krijgen zij geen of weinig tegengas van minder onverdraagzame geloofsgenoten. Het zou goed zijn als een verlichte Iman zijn boze broeders, wanneer die weer eens geconfronteerd worden met een nare maar ware opmerking over de profeet of met een spotprent, de les las in de volgende bewoordingen, die mijns inziens de verhouding tussen Allah en zijn profeet goed weergeven.
'Oh, gij kleinglovigen!
Oh, gij oppervlakkigen!
Oh gij onnozelen!
Zijdt gij dan de woorden van Abu Bakr vergeten?
Abu Bakr, naar wie in Nederland moskeeën zijn genoemd!
Abu Bakr, één van de allereerste volgelingen van de profeet!
Abu Bakr, de grote vriend van de profeet!
Abu Bakr, dankzij wiens geld de gelovigen konden overleven toen zij vervolgd werden in Mekka!
Abu Bakr, de enige metgezel van Mohammed op de vlucht naar Medina, die zich met hem verschuilde in de grot waarvoor Allah een spin een web deed weven!
Abu Bakr, de vader van Aisja en daarmee de schoonvader van de profeet!
Abu Bakr, die na de dood van de profeet de gelovigen, die in opperste verwarring verkeerden, toesprak met de woorden: "Oh, gij mannen die Mohammed vereert! Mohammed is DOOD! Oh gij mannen die Allah vereert! Allah LEEFT!"'
En na die woorden kozen de gelovigen Abu Bakr tot opvolger van de profeet. En zo werd Abu Bakr de eerste kalief van de islam. En daarmee ook de eerste van de vier kaliefen die men de rechtgeleide noemt.

FUNDAMENTALISME OF OPLEGGERIJ?

Tot hier heb ik in deze bijdrage heel bewust het woord fundamentalisten vermeden. Op het waarom daarvan kom ik straks terug. Hier wil ik erop wijzen dat ook over de vraag of de islam fundamentalistisch is overeenstemming bestaat tussen de beide partijen – de fanatieke moslims, die een appelflauwte nabij zijn zodra de islam of hun profeet kritiek krijgen, zowel als de even fanatieke islamhaters. Beide groepen zien het fundamentalisme als het ware gezicht van de islam. Ik meen daarentegen dat de islam vele gezichten heeft en wil dat onderbouwen met een dialoog. De dialoog die zo geliefd was bij de oude Griekse denkers wier cultuur, mede dankzij de eertijds bloeiende islamitische beschaving, voor Europa behouden is gebleven en het christendom wat gehumaniseerd heeft.
Is de islam fundamentalistisch?
Die stelling is onjuist.
Is de islam dan niet fundamentalistisch?
Die stelling is ook onjuist.
Hoe kan dat nou? Twee stellingen die lijnrecht tegenover elkaar staan en elkaar uitsluiten kunnen toch niet allebei onjuist zijn?
Jawel, want in beide wordt gesproken van 'de' islam.
Kun je dan niet spreken van 'de' islam?
Jawel, maar daar moet je heel voorzichtig mee zijn. Je kunt op twee manieren over de islam spreken. Ten eerste op een feitelijke, neutrale en objectiverende manier. Zoals in een encyclopedie. Je krijgt dan zoiets als 'de islam is een monotheïstische godsdienst die zich baseert op de koran, welke volgens de gelovigen (moslims) geopenbaard is aan de profeet Mohammed die in de zevende eeuw in Mekka was geboren.' Het geeft als het ware het geraamte van de islam weer, de ziel ervan ontbreekt. Ten tweede zoiets als: 'De islam omvat het totaal van alle godsdienstige en wereldbeschouwelijke opvattingen van alle mensen uit heden en verleden die bij de vorming van hun opvattingen en hun normen en waarden uitgingen of uitgaan van de koran'.
Hier komt wel iets van de ziel van het geloof tot uiting. En van de vele gezichten van de islam.
Het woord 'fundamentalisten' wordt heel verkeerd gebruikt. Het gaat hier om 'opleggers', mensen die menen anderen hun opvattingen, hun vorm van geloof of overtuiging, hun normen en waarden te mogen en te moeten opleggen. Desnoods met staatsgeweld of straatgeweld, met sociale of kerkelijke dwang. Iemand kan echter heel fundamenteel gelovig zijn, dat wil zeggen geheel leven vanuit zijn overtuiging, en toch zijn kinderen en alle mensen geheel vrij laten om er hun eigen opvattingen en levenswijzen op na te houden. Fundamentalisme wijst op diepgang. Opleggerij echter roept associaties op met

oplichterij en oppervlakkigheid. Dat is het mooie aan het woord. Opleggers zijn oplichters, zij beweren dat hun visie op het geloof, op de tenach (de joodse versie van het oude testament), op de bijbel, op de koran de juiste is. Iedereen heeft zich daaraan, ook in zijn gedrag, maar te houden, zich aan te passen of te doen alsof.

KETTERS BESTAAN NIET

In feite geldt het woord van de anarchist en vrijdenker Robert Reitzel over de bijbel, 'je kan er alles uithalen', ook voor de koran. En dat is voor alle drie de monotheïstische godsdiensten ook gebeurd. Van anarchisme tot totalitarisme, van geweldloosheid tot oorlogsverheerlijking, van liefde tot haat en ga maar door. Reitzels uitspraak maakt ook bijbel en koran tot wapens voor vrije denkers. Hij zegt iets heel anders dan het aloude 'elke ketter heeft zijn letter'. Wie dat zegt beweert dat er ketters zijn en daarmee dat er een 'ware' leer is of de 'juiste' interpretatie van het geloof. Voor Reitzels woorden geldt: *ieder zijn letter, niemand ketter*.

Opleggerij betekent oppervlakkigheid. Want alleen uiterlijkheden kun je opleggen. Het geloof of de ideologie van de mensen verwatert en wordt een uiterlijk en oppervlakkig conformisme. Niet alleen bij de gewone gelovigen. Evenzo bij de *macht*hebbers die hun macht willen houden. Je ziet het in Iran. Je zag het in de Sovjet Unie, in het Spanje van Franco en dat van voor de Spaanse burgeroorlog. Waar geen scheiding tussen macht (al dan niet van de staat) en geloof (kerk, moskee, synagoge) bestaat, verliest het geloof van de mensen aan diepgang en wint de oppervlakkigheid. Opleggerij verdrijft fundamentalisme.

BESCHADIGING VAN BABY'S

Ik wil hier nog twee zaken aan toevoegen die voor alle geloven gelden. Ten eerste: er is veel meer opleggerij dan de gelovigen en ook anderen zich doorgaans bewust zijn. En wel omdat het eigen geloof en de eigen opvattingen over het geloof als vanzelfsprekend worden aangenomen. Men krijgt het als baby – doop, besnijdenis – al opgelegd. Ik ben niet tegen het dopen en besnijden van volwassenen. Wel als het om baby's gaat. (Er gaan stemmen op om de besnijdenis te verbieden. Vanwege de lichamelijke schade. Vergoeding van de kosten voor de ingreep is onlangs uit het basispakket van de ziektekostenverzekering gehaald. Over de psychische schade van de doop hoor je echter niemand.) Verbieden van het lichamelijk of geestelijk beschadigen van baby's zou opleggerij aan de ouders zijn en averechts werken. Hoe diep de vanzelfsprekendheid van het eigen gelijk in geloofszaken zit, beluisterde ik eens bij Huub Oosterhuis. Ik bewonder hem zeer vanwege de moed waarmee hij als priester zijn eigen weg ging en los van de kerk een geloofsgemeenschap stichtte. Hij zal niemand ooit iets willen opleggen. Toch hoorde ik hem eens voor de radio over een ander zeggen: 'dan leest hij de bijbel verkeerd'. Volgens mij en Reitzel zou je alleen kunnen zeggen: 'ik lees de bijbel anders'.

Ten tweede: in geloofsgemeenschappen geldt de wet van Gresham. Gresham was minister van financiën in het Engeland van de zestiende eeuw. Hij formuleerde een van de oudste economische wetten. *Bad money drives out good money.* Slecht geld verdrijft goed geld. Er waren in die tijd allerlei munten in omloop, men hield het liefst de zwaardere muntstukken met de meeste metaalwaarde of die er het mooist uitzagen in zijn zak en betaalde met de lichtere en lelijke munten. De mooie kwamen niet meer in omloop. Vandaag de dag geeft men in derdewereldlanden de voorkeur aan dollar of euro boven de nationale munt waarvan de waardevastheid minder betrouwbaar is.
Verlichte gelovigen zullen er nooit bezwaar tegen maken dat geloofsgenoten zich aan heel strenge regels onderwerpen, ook al zijn ze het daar niet mee eens. Andersom is dat niet het geval.

Moslims die het niet nodig vinden dat moslima's een hoofddoek dragen zullen het misschien betreuren als moslima's wel een hoofddoek dragen, maar zij zullen niet eisen dat zij die hoofddoek thuis laten. Hun tegenpolen zullen het dragen van hoofddoeken echter willen opleggen, want zij beweren de waarheid over het geloof in pacht te hebben. De in geloofszaken onverdraagzame moslims verdrijven de verdraagzamen. En helaas zijn de eersten in de wereld van de islam al decennia lang aan de winnende hand. Al blijft verzet niet uit.

De reus Uj en de profeten Mozes, Jezus en Mohammed.
Albumblad uit Jalayiridisch Bagdad of Tebriz, begin 15e eeuw.

BAAS OVER EIGEN PRUIK

Rudolf de Jong

Het hoofddoekje. Het is bijna een fetisj geworden voor intolerante lieden. De uitspraak van Wilders over een 'kopvoddentax' is voor mij een dieptepunt in zijn carrière. Je kunt het afdoen met de opmerking 'beter vodden op je kop dan vodden in je kop'. Ik heb het echter principiëler trachten te benaderen in een spreekbeurt die ik voor vrijdenkers hield. Ook inzake het hoofddoekje is er sprake van onverdraagzaamheid in beide kampen. Wilders riep tegen de moslima's: 'Je mag niet met een hoofddoek lopen, anders moet je boete betalen'. De intolerante moslim in Iran en elders roept tegen hen: 'Je mag niet zonder hoofddoek lopen, anders moet je door ons gestraft worden'. Je mag niet *en* je moet *roepen ze alle twee. En beiden vinden dat zij de baas mogen spelen over vrouwen en meisjes. Ik stelde daar tegenover: 'De vrouw beslist – Baas in eigen buik – Baas op eigen pruik.' Toch moet ik hier nu een voetnoot bij plaatsen. Onlangs werd op een Haagse school gesteld dat een onderwijzeres geen hoofddoek mocht dragen in de les. Onmiddellijk kwam daar de reactie op, dat dit een aantasting van de godsdienstvrijheid was en er werd om bemoeienis door de gemeente gevraagd. Maar is hier sprake van discriminatie?*

Mijn vrouw heeft jarenlang les gegeven in het volwassenenonderwijs. Cursussen voor vrouwen die niet veel meer dan de basisschool hadden. Mijn vrouw, evenals de cursisten, kleedde zich hiervoor altijd netjes, verscheen in een rok en niet in een broek. Er ontstond een probleem in het lesgevend team toen een zeer gewaardeerde collega 'in Baghwan' ging, een nieuwe naam aannam en in het oranje gewaad van de Baghwanbeweging les ging geven. De cursisten voelden zich hier duidelijk niet prettig bij. Collega's maakten bezwaar, de laagdrempelige opzet van de cursus ging verloren. Er ontstond een conflict in het team. (Dat helaas 'opgelost' werd doordat de betrokken docente een ernstig auto-ongeluk kreeg en niet meer werken kon.)
Een ander geval. Een onderwijzer van de school van onze kinderen zei eens tegen mijn vrouw – ze stonden op een verkiezingsmarkt naast elkaar in verschillende kraampjes, hij bij de VVD , zij bij de PSP – 'Ik ben overtuigd VVD-er, sta hier voor die partij, heb een affiche op mijn raam en verspreid folders. Dat mag iedereen weten, maar ik zal het toch niet in mijn hoofd halen om met een VVD-speldje in de klas te verschijnen.' Mijn vrouw dacht er hetzelfde over wat betreft haar gebroken geweertje.
En de hoofddoek? Ik zou zeggen het hangt af van de school en de leerlingen daarop. Is een kruisje of een davidster er geoorloofd bij de docenten? Algemene regelgeving door een overheid lijkt mij hier alleen maar frustrerend te werken. Veel beroepen brengen voorschriften voor kleding en uiterlijk mee, andere stellen lichamelijke eisen. Het is het karakter van het werk en de toegankelijkheid voor het publiek dat hier voorop moet staan. Ik heb er geen bezwaar tegen dat een van top tot teen in het zwart gehulde moslima op een rijksarchief het archief van Dolle Mina zit te beschrijven. Als receptioniste bij de balie

van het archief is zij met die kleding echter onaanvaardbaar. Zoals je daar ook geen stotteraar kunt neerzetten.

GODSDIENSTVRIJHEID?

Er bestaat onder veel moslims een groot misverstand over godsdienstvrijheid. Zij menen dat zij die hebben in moslimlanden en denken dat hier hun geloof op dezelfde manier beleefd kan worden. Zo roepen zij dat de overheid moet ingrijpen als zij vinden dat de islam of de koran beledigd worden. Godsdienstvrijheid houdt echter juist het tegenovergestelde in. De staat dient zich er buiten te houden. Als het over het gebrek aan godsdienstvrijheid in moslimlanden gaat denkt vrijwel iedereen (zowel moslims als niet-moslims) aan christenen en joden die wel gedoogd of geduld worden maar waarvan het geloof niet op een lijn gesteld is met de islam. Er is echter een uitspraak van Bakoenin, die overigens niet exclusief anarchistisch is, luidende 'zolang niet alle anderen vrij zijn, ben ik niet vrij'. Dit betekent dat in moslimlanden waar geen scheiding van kerk en staat bestaat ook de moslims geen godsdienstvrijheid hebben. Zoals in de zeventiende eeuw gelovige katholieken met een heel eigen opvatting over dat geloof naar Nederland vluchtten om vervolging door hun eigen kerk te voorkomen, zo vestigen zich nu moslims met eigen inzichten over de islam in Europa.

HULDE AAN MOSLIMA'S

Ik kom terug op de term kopvodden. Hiermee moet Wilders vooral oudere moslimvrouwen, immigranten van de eerste generatie, gekwetst hebben. Juist vrouwen die het vrijwel levenslang moeilijk hebben gehad en niet in staat zijn om Wilders van repliek te dienen. Hen wordt verweten zich niet te hebben aangepast aan onze samenleving. Dat een niet onbelangrijk aantal van hen zich zeer verdienstelijk heeft gemaakt voor de integratie van moslims in Nederland wordt over het hoofd gezien. Een huldeblijk aan hen lijkt mij hier op zijn plaats. Deze vrouwen lopen doorgaans in een zeer onelegante klederdracht. Nee, ze zijn niet geïntegreerd wat betreft hun uiterlijk. Ze spreken vaak nog moeizaam Nederlands. Nee, ze zijn niet geïntegreerd met hun mond. Ze verstaan het Nederlands dikwijls matig tot slecht. Nee, ze zijn niet geïntegreerd met hun oren. Maar ze zijn van meet af aan goed geïntegreerd met hun ogen. Want wat zagen die? Dat vrouwen en meiden in onze samenleving mogelijkheden en kansen hebben die zij zelf in hun land of streek van herkomst nooit gehad hadden. Hun moeders en grootmoeders en hun achtergebleven zusters evenmin. En wat deden ze? Ze hebben tegen hun dochters gezegd, 'gebruik die mogelijkheden, grijp die kansen, probeer het, doe je best'.
Ik heb er geen studie van gemaakt en ik weet niet of zo'n studie überhaupt wel bestaat, maar het is mij opgevallen hoe geslaagde moslima's over hun moeders spreken in interviews en in verhalen over hun leven. Toegegeven, deze geïnterviewden vormen een selecte groep. Maar steeds las ik uitspraken in de trant van 'mijn moeder kon mij natuurlijk niet helpen, maar ik wist dat zij achter mij stond en mij steunde' en 'mijn moeder heeft mij altijd aangemoedigd'. Vaak ook 'mijn moeder kon niet lezen en niet schrijven maar zij was een wijze vrouw, andere moslimvrouwen kwamen bij haar om raad als er problemen waren met hun man of hun kinderen'.
NRC-Handelsblad heeft dagelijks de ru-

briek 'ikjes', waarin lezers een kleine persoonlijke belevenis vertellen. Eén is mij bijgebleven. De schrijver had een briefje opgehangen in een supermarkt waarin hij een aantal boeken, Nederlandse literatuur die hij opruimde, gratis ter overname aanbood. Tot zijn verbazing kwam er dezelfde middag een oudere moslimvrouw met een grote tas. Ze bekeek de boeken en was heel blij dat ze die mee mocht nemen. Een beetje verbaasd vroeg de schenker 'leest u die allemaal?' Het antwoord was ongeveer als volgt: 'Ik niet lezen. Mijn dochter, zij lezen veel. Mijn dochter op gymnasium. Ik heel trots op mijn dochter'. Die moeder had reden om trots te zijn op haar dochter. Die dochter heeft nog veel meer reden om trots te zijn op haar moeder. En alle Nederlanders om haar dankbaar te zijn.

HOOFDDOEK MET TEKST

Moslima's zitten in een spagaat. Dragen zij een hoofddoek, dan krijgen ze opmerkingen van onverdraagzame niet-moslims naar hun hoofd. Dragen zij er geen dan worden zij daarover aangevallen door islamitische opleggers. Een Salomonsoordeel kan ik niet geven. Maar misschien wel een idee aandragen. Een hoofddoek met een tekst. En wel de volgende. *Respect voor moslima's zonder hoofddoek*. Daarmee zetten zij zowel de onverdraagzame tegenstanders van de islam als de islamitische opleggers op het verkeerde – of beter het juiste – been. De hoofddoek is zo vrije keus en geen godsdienstige verplichting. Baas op eigen pruik. En een demonstratie tegen elke vorm van intolerantie.

Een andere mogelijkheid is een hoofddoek met allerlei wereldbeschouwelijke tekens. De islamitische halve maan naast de joodse davidsster en het kruis (al vind ik de vissen een mooier symbool) van de christenen. Verder een afbeelding van de boedha, het yin-en-yang-teken, de bloemetjes en sterretjes van vrijdenkers en humanisten en niet te vergeten een totempaal voor degenen die lak hebben aan al die andere tekens. Ik ben alleen bang dat beide soorten hoofddoekjes op tegenstand zullen stuiten. Intolerante lieden de reden en het

voorwerp van hun onverdraagzaamheid afnemen is wel het ergste wat men hen kan aandoen. Het beste zou zijn als vrouwelijke leden van de Tweede Kamer het voortouw namen. En het hoeven niet alleen de moslimvrouwen in de Kamer te zijn. Het is weer wat anders dan het vertoon van extravagante hoofddeksels op Prinsjesdag waarbij ik altijd het idee krijg dat ik naar het publiek bij een Engelse paardenrace zit te kijken. En het zou Nederland weer eens op de kaart zetten als tamelijk tolerant land.

EEN VROUW DIE SCHREED…

Na dit alles is het goed om nog eens duidelijk te zeggen dat je geen hoofddoek hoeft te dragen om een goede moslima te zijn. Het bewijs hiervoor heb ik met eigen ogen gezien. Sterker nog, mijn vrouw stond erbij toen het bewijs geleverd werd. En het allersterkste, dit geschiedde op een van de meest heilige plekken van de islam. In de Tempel op de Rots op de tempelberg in Jeruzalem. Nu is die hele tempelberg weliswaar heilige grond maar als toerist wordt je wel aangeraden je schoenen niet onbewaakt buiten de moskee te laten staan. Mijn vrouw ging als eerste de Tempel op de Rots naar binnen. Pal na haar gevolgd door een jonge vrouw die door wijlen Simon Carmiggelt zou zijn omschreven als een niet uit te vlakken verschijning. Een Italiaans type, zeer slank, leuke blouse, korte rok, hoge hakken, prachtig donker haar en een heel kek schoudertasje. (Nu hoor ik een boze imam al roepen: 'Daarom willen wij dat vrouwen in boerka en met hoofddoek lopen, zodat hun schoonheid mannen niet op ontuchtige gedachten brengt!' Mijn repliek is: 'Ik kijk altijd naar vrouwen en ik doe dat inderdaad niet altijd zonder de gedachte aan seks, wel zonder seksisme en als jij zegt dat dat niet kan, dan is dat jouw probleem en niet het mijne'.) Beide dames kwamen ook vrijwel gelijktijdig de moskee uit. Mijn vrouw holde naar mij toe en zei: 'Kijk goed naar die jonge vrouw, daar zal ik je iets over vertellen, maar bekijk eerst de moskee'. Wat ik deed, daarna hoorde ik haar verhaal. Bij de inging van de Tempel op de Rots, maar al wel in die moskee zaten drie of vier mannen die entreegeld vroegen. Ik had het zonder meer betaald en mijn vrouw ook. De schoonheid had het evenwel geweigerd en was, in het Engels, woedend tegen de mannen uit gevaren: 'Hoe durft U hier geld te vragen. Dit is een gebedshuis. Mogen hier alleen rijke mensen komen bidden? Ik zal mij beklagen bij de islamitische autoriteiten in Jeruzalem'. Waarna zich een korte dialoog ontwikkelde. 'Oh, maar als moslims hier komen om te bidden dan hoeven zij geen entree te betalen.' 'Dat staat hier nergens en hebben jullie ook niet gezegd, niet aan mij, niet aan die vrouw voor mij.' 'Ja, maar wij kunnen wel zien of iemand moslim is of niet.' 'Oh ja? Nou mooi niet!' Waarop zij haar schoudertasje opende en haar paspoort tevoorschijn haalde. Een Pakistaans paspoort. Ze was moslima. En ze liep door zonder te betalen. De mannen zeiden niets meer, niet bij het weggaan, niet over haar kleding. Mijn vrouw besloot haar verhaal met de opmerking: 'En zij heeft staan bidden, ik heb erop gelet'. Ik heb mij vaak afgevraagd wat er van haar geworden is, gegeven de toegenomen repressie tegen vrouwen in Pakistan. Maar nog zie ik haar wegstappen over het tempelplateau, een fiere en vrije moslima. Om met de dichter A. Roland Holst te spreken: 'Ik zag een vrouw die schreed alsof zij nooit zou sterven.'

FASCINATIE EN KRITIEK

Weia Reinboud

Ik zal tien of elf geweest zijn, we gingen nooit op vakantie, maar dagjes naar musea hoorden erbij en zo bezochten we ook het Tropenmuseum. Al het tentoongestelde staat daar op galerijen rondom een enorme hal, en hoog tegen de pijlers van die hal hingen replica's van ronde borden die in de Ayasofya tegen de pilaren van die ex-kathedraal, ex-moskee, nu museum in Istanbul hangen. De borden waren zwart met daarop gekalligrafeerde tekst, Arabische tekst. Muhammad. Allah. Ik was al geïnteresseerd in vreemde schriften en deze kalligrafie intrigeerde me meteen heel erg. Dat gold ook voor een mihrab, houtsnijwerk met ingenieuze uit veelhoeken en sterren opgebouwde patronen. De fascinatie voor islamitische kalligrafie en ornamentiek is niet verdwenen, want dit voorjaar hebben we op vakantie in Andalusië (Al-Andalus) allerlei architectonische hoogtepunten uit de Moorse periode bezocht. Bakken met vakantiefoto's staan nog klaar om onderzocht te worden op de rotatie- en translatiesymmetrieën die in de patronen zitten.

Maar ho. Is de domtoren van Utrecht een katholieke toren? Is het Rietveld-Schröderhuis in Utrecht een ex-gereformeerd huis, omdat Gerrit Rietveld die kerk toen net verlaten had? Of is het toch nog gereformeerd?
Je begrijpt het punt, ik had het over 'islamitische kalligrafie en ornamentiek' en iedereen snapt wat ik bedoel en toch is het heel slordig geformuleerd. De ornamenten zijn meetkundig, niet islamitisch, de kalligrafie is Arabisch – en dat de gekalligrafeerde teksten veelal islamitisch religieus zijn zal de letters zelf een zorg zijn.

KRITIEK

De islam en de islamisten krijgen veel kritiek, maar in die kritiek stikt het van de slordige formuleringen. De islam is maar een religie, dat wil zeggen een verzameling vanuit mij gezien vreemde ideeën waar mensen in kunnen geloven. Moeten ze zelf weten, er zijn ook mensen die van opera houden. Dat is de ene kant, aan de andere kant verdient de islam wel degelijk kritiek omdat alle religies kritiek verdienen. Omdat ze in stelling gebracht worden om andersdenkenden te be- en veroordelen. En omdat ze nog-niet-denkenden worden opgelegd. Net zoals gebeurt bij het geloof in Sinterklaas.
De qur'an verdient kritiek, niet als islamitisch boek maar als boek dat als heilig gebracht wordt, dat catechismusachtig is en dat net als de bijbel gewelddadigheden bevat (waarbij de bijbel het gewelddadigst is, als je het mij vraagt).
Uit naam van de islam zijn veel gewelddaden gepleegd en die verdienen natuurlijk kritiek, exact dezelfde als de gewelddaden die gepleegd zijn uit naam van ideologieën als christendom of kapitalisme of stalinisme of maoïsme of leninisme of fascisme. Kritiek op het geweld, niet kritiek op de specifieke lettertjes en woordjes waarmee het geweld quasi-gelegitimeerd wordt.
De hoofddoekjes verdienen kritiek omdat alles met patriarchale achtergrond kritiek verdient. Dus kritiek in één adem met de achtergronden van de katholieke nonnentooi. De kritiek betreft niet de lapjes zelf, het interesseert mij én de lapjes niet wat iemand aan of uit heeft. Als ritueel lapje zitten al die doekjes trouwens verdraaid dicht bij de stropdas.
In de islamitische landen vind je op het moment veel dictaturen, is dat omdat het islamitische landen zijn? Nee, omdat het dictaturen zijn. Toen Zuid-Amerika vol dictaturen zat werd ook niet gezegd dat 'de katholieke wereld zoveel dictaturen telt'. En toen Portugal, Spanje en Griekenland dictaturen hadden werd dat niet aan de olijfolie geweten.

IN-/UITSLUITEN

Slordig formuleren is behalve onduidelijk ook problematisch. Door er het woordje 'islamitisch' in te stoppen wordt het verhaal te smal, gaat de kritiek niet meer over waar ie over zou moeten gaan, leidt het af van niet-islamitische mensen, groepen, stromingen, landen die in gelijke mate kritiek verdienen. Maar ook wordt het verhaal vaak te breed, niet alle aanhangers van de islam zijn gewelddadig of noem het maar. In het 'islamdebat' wordt heel wat ten onrechte uit- of ingesloten, hebben velen hun logica niet op orde.
De vrede van Utrecht is twee eeuwen geleden, en allerlei landen hebben toen andere grenzen 'gekregen'. Nederland heeft slechts Venlo erbij gekregen destijds. Dat is nou jammer, want nu kunnen we de oppermoefti van het anti-islamisme, Geert Wilders, niet meer terugsturen naar zijn eigen land. *Smiley*.

Moorse stadspoort in Cordoba, Andalusië (foto Weia Reinboud)

GODSDIENSTEN
LEGITIMATIE VOOR WANDADEN

Thom Holterman

Debatten over godsdienstige kwesties die met de islam van doen hebben, mijd ik als het maar even kan. Ik heb er namelijk geen verstand van. Bovendien ben ik de mening toegedaan dat ieder voor zichzelf moet uitmaken wat hij of zij wel of niet gelooft (wat hier verwijst naar een religieus gevoel). Dat ik ondertussen in al die verschillende vormen van geloof alleen maar 'bijgeloof' kan zien, vaak gepraktiseerd in combinatie met handelingen die tovenarij doen vermoeden, is mijn zaak. Mijn houding wordt echter anders, als het verschijnsel dwang in de geloofssfeer een rol gaat spelen. Want dan krijgen we een ander soort debat en dat is waar ik wel verstand van meen te hebben.

Het gaat hier dus over godsdiensten en niet over 'religie' zoals Bart de Ligt die ooit omschreef, als 'eerbiedig gevoel van gebondenheid en verbondenheid in Méér'; een naar binnen gerichte betrokkenheid van een persoon, een transcendente beleving. Een beleving waar anderen buiten staan, waardoor niemand kwaad kan worden berokkend. Overigens lijkt me dat die gevoelens best met gelijkgestemden gedeeld kunnen worden.

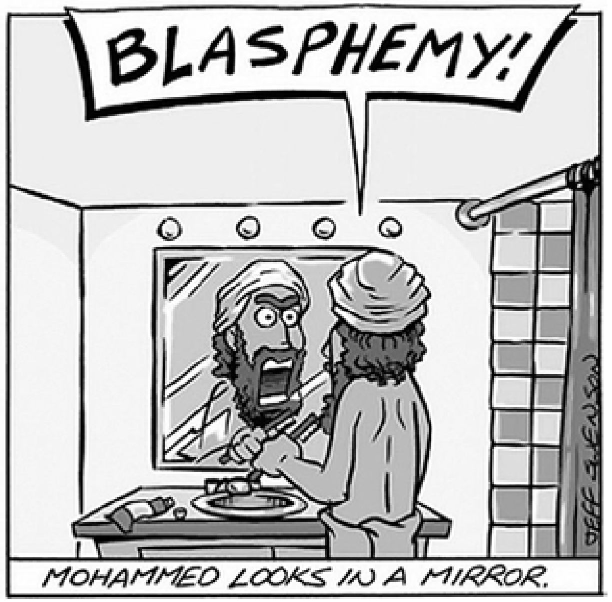
Maar dan… Wordt dat delen met anderen geïnstitutionaliseerd, wordt er een Godsdienst van gemaakt met een Kerk, dan begint de ellende. Dan komen we onzuiverheid, verbastering, karikatuur tegen. Dan, zo gaat Bart de Ligt door, krijgen we te maken met God dienen uit angst, uit hebzucht, heerszucht, zelfzucht, wereldzucht; zoeken van eeuwige machten in bovennatuurlijke krachten om der wille van het eigen geluk, de glorie van het individu of van een groep individuen. Dan wordt getracht de Godheid ondergeschikt aan eigen belangen te maken ('Over het wezen der godsdienst' (1917?), geciteerd in de bloemlezing van werken van Bart de Ligt, *Naar een vrije orde*, Arnhem, 1960).

Ik citeer hier De Ligt om aan te geven dat de discussie over het vervullen van een legitimatiefunctie door godsdienst om kwaad te doen, al heel oud is. De ene keer staat de ene godsdienst en dan weer de andere in de schijnwerpers. Nu is het dan alweer een tijdje de islam.

ISLAMITISCH FEMINISME

Dwang in de geloofssfeer kan zich in allerlei vormen uiten. Het institutionaliseren van religie door middel van een kerk, die vervolgens gaat voorschrijven hoe we moeten leven, is een van die vormen. Een stap verder en het is de staat die de kerk tot 'staatskerk' uitroept. Het geloof gaat dan dienen als legitimatieleer voor staatsdwang. Dit roept om strijd, om verzet.

Deze gang van zaken hebben we in de Westerse wereld meegemaakt met het christelijk geloof. Een voortdurende en vooral politieke strijd van meerdere eeuwen heeft in het Westen uiteindelijk tot de scheiding van kerk en staat geleid. Het is het waard om deze stand van zaken te verdedigen. De brochure getiteld *Un voile sur la cause des femmes* (Een

sluier over het vrouwenvraagstuk) van de Franse libertaire activist en schrijver René Berthier gaat hierover. In het bijzonder besteedt hij aandacht aan het 'islamitisch feminisme'.

De aanleiding voor het schrijven van deze tekst ligt in de discussie van enkele jaren terug over het Franse verbod om op school de 'islamitische sluier' te dragen, een discussie die intussen is overgewaaid naar de universiteit. Het woord 'sluier' valt hier samen met zichtbare tekenen van een godsdienst, islamitisch of niet. Wat dat aangaat kan het verkeren, want ik ben van een leeftijd dat ik meen mij te herinneren dat eind jaren vijftig jonge vrouwen zich tooiden met een strak over het hoofd gedragen doek of sjaal. Dat was toen *mode*.

Goed, enkele jaren geleden vonden er in Frankrijk demonstraties tegen dat 'sluierverbod' plaats en Berthier raakte getroffen door een bepaald beeld. Het betrof een gesluierd meisje dat een bord droeg met daarop de leus: *Onze grondwet is de Koran*. De gedachten die toen door hem heen gingen, zo schrijft Berthier, waren voor een anarchist misschien weinig orthodox, maar hij voelde zich plotseling een fervente aanhanger van de Franse republiek, van haar instituties en haar revolutionaire ideologie, die deze ondersteunen. En zeker, zo merkt hij op, de Franse revolutie is een nog niet beëindigde revolutie. Maar ten opzichte van de leus voelde hij zich plotseling solidair met de Republiek, ondanks de onvolkomenheden.

Vervolgens werd hij getroffen door de toon die te beluisteren was tijdens de eerste manifestatie van het islamitisch feminisme op internationaal niveau, in oktober 2005 te Barcelona. Een van de deelneemsters verklaarde klip en klaar: 'Ik ben gelovig alvorens feministe te zijn'.

In de brochure werkt Berthier vervolgens deze twee punten uit. Die van de leus confronteert hij met regelgeving over de man-vrouwverhouding in de Islamitische Republiek Iran. Hij bespreekt daarvoor bepalingen uit de grondwet, het burgerlijk wetboek en enkele strafbepalingen. Hij opent de brochure echter met een analyse van de geloofsbijval binnen het feminisme. Wat hij laat zien is hoe het islamitisch feminisme een nieuwe lezing van de koran opeist, omdat de oude en vertrouwde lezing gebukt gaat onder een patriarchale interpretatie. Een dergelijke interpretatie gaat uit van de vooronderstelling dat de man superieur is ten opzichte van de vrouw. Fundamentalisten hebben die superioriteitsopvatting eeuwenlang gecultiveerd. Het hedendaagse fundamentalisme dateert dan ook van vele eeuwen her en wordt daarmee binnen de feministische strijd gezien als de ergste vijand van de islam. In dat geval wordt opgemerkt dat de man zich een god schept die de vrouw onderworpen wil houden, omdat hij bang is van de vrouw…

Dan is er nog een heel andere lijn waarlangs de discussie binnen het islamitisch feminisme zich ontwikkelt. Vrouwen verschijnen meer en meer in het openbare leven. Zij eisen hun plaats op. Zij gaan zich vrijer voelen en uiten. De fundamentalistische reactie hierop speelt in op de 'puurheid' van de vrouw, dat wil zeggen de mannelijke controle over haar. De sluier, waarom zo veel te doen is, symboliseert de puurheid, zodat het dragen ervan een element vormt van de publieke sociale controle over vrouwen.

Tegelijk levert het fundamentalisme een strijd tegen de zogeheten Westerse 'verdorvenheden'. Met de verplichting tot het dragen van de sluier worden vrouwen aldus in de frontlijn van het ideologische gevecht geplaatst. De vrouwen vormen op die manier een 'menselijk schild' in die strijd. Berthier acht het dan ook niet waarschijnlijk dat theologische beschouwingen ten aanzien van de koran en wat die oorspronkelijk over de vrouw leert, fundamentalistische mannen echt aan zullen spreken. Het opeisen van gelijke rechten tussen mannen en vrouwen zal, net als in het Westen, vooral in een politieke strijd verlopen, zelfs waar de man, en god – diens creatie – anders hebben beslist, meent Berthier.

ISLAMITISCHE IMPASSE

De islam is dus een gevoelig onderwerp, zeker als je spreekt over 'de islam', terwijl er door velen wordt uitgegaan van een '*islam multiple*', dat wil zeggen van vele soorten islam. Hamid Zanaz heeft een specifiek islambeeld dat hij bestrijdt met zijn boek *L'Impasse islamique, La religion contre la vie* (De islamitische impasse, De godsdienst tegen het leven). De islam als een godsdienst. Die stelt volgens de auteur de hemel als meer belovend voor dan het leven zelf.

We kennen dat verhaal: ook het christendom belooft dat het in de hemel beter toeven is dan op aarde (als je het gelooft). Daarmee zijn het godsdiensten voor rijke elites. Die laatsten prefereren het immers om maar eerst van de aardse geneugten te genieten. Het gaat hier dus over 'godsdienst' zoals we die in de terminologie van De Ligt vonden. Dat wordt des te duidelijker, gelet op de beschouwing van Zanaz. Deze auteur weet zich wereldburger. Hij is geboren als arabier in Algerije. Hij doceerde eerst een aantal jaren filosofie in het Arabisch aan de faculteit van Algiers. Daarna is hij gaan werken als onafhankelijk journalist; sinds 1993 leeft hij in Frankrijk.

Zodra men de islam kritiseert, merkt hij op, regent het beschuldigingen: islamfobie, racisme! Libertairen, die het '*ni dieu ni maître*' in het vaandel hebben, laten zich daardoor niet van de wijs brengen. Voor hen beledigen alle godsdiensten, geen enkele uitgezonderd, de intelligentie. Het kritiseren van de islam vandaag de dag in Frankrijk, acht Zanaz als behorend tot de plicht van alle vrije geesten. Je moet een kameel een kameel noemen, vindt hij. Zo moet je hen die aanhangers zijn van amputatie, van besnijdenis, van geseling, van het beschouwen van vrouwen als tweederangs wezens, vrouwen drijft tot hymenreconstructie et cetera, obscurantistische, religieuze fascisten noemen.

Een overstelpende hoeveelheid literatuur en verwijzingen naar islamitische gezagsdragers voert hij aan om zijn vernietigende zienswijze op de islamitische godsdienst te onderbouwen. Zijn kritiek werd in Frankrijk kennelijk als zo 'scherp' ervaren, dat de uitgever van het boek zich indertijd van de steun wenste te verzekeren van een twintigtal andere uitgevers uit het linkse spectrum. In een opgenomen en door hen ondertekende brief verklaarden zij zich politiek medeverantwoordelijk te achten voor de publicatie van *L'Impasse Islamique*.

Het is natuurlijk mogelijk dit alles te bagatelliseren omdat het in het Westen allemaal anders ligt. Zo schreef in het geval van de islam Annet Bleich ooit (*de Volkskrant* 9-11-2009): 'Op mondiale schaal betreft het een kleine, zij het niet verwaarloosbare stroming, die we zich zien manifesteren in Afghanistan, Pakistan en incidenteel tijdens de Deense cartoonrellen, ook elders'. Maar dat is toch als 'micro' voorstellen wat zich als 'macro' manifesteert?

In Afghanistan is oorlog gevoerd die de Westerse landen vele miljarden heeft gekost. Met dat geld en de militaire inzet had toch allang die 'kleine stroming' weggevaagd kunnen zijn? Of zit het venijn van Bleichs artikel in het 'niet verwaarloosbaar'? De omvang daarvan is kennelijk zo groot dat ze een militaire wereldmacht weet te weerstaan…

De islam in Indonesië heerst in dat land over 200 miljoen mensen. In een deel van dat land mogen vrouwen inmiddels geen spijkerbroek meer dragen, op straffe van geseling (stokslagen, heet het vergoelijkend). We spreken over deze eeuw, niet de Middeleeuwen! Niets 'verwaarloosbaar' dus. Zeker, dit mag er niet toe leiden te spreken over 'de' moslims. Mensen hebben de potentie om goed te willen. Dat is precies de hoop waarop vrije geesten bouwen, als zij het over een libertaire maatschappij hebben, die bevrijd zal zijn van onderdrukking van welke soort ook. Een maatschappij die stoelt op zelfbestuur en waarin het geloof in hogere machten is afgelegd. Dat is precies ook de basis waarop Hamid Zanaz zijn boek over de islamitische impasse heeft geschreven. Hij richt zich in zijn kritiek niet op de gewone moslims, mensen zoals iedereen. Hij werpt zich op de analyse van de ideologie van de islamitische godsdienst. Een ideologie zoals die wordt uitgedragen door leiders en woordvoerders van die ideologie.

ISLAMITISCH FRONT

Zanaz behandelt puntsgewijs de te bestrijden opvattingen in de islamitische godsdienst, zoals daar zijn: de islamitische staats- en antidemocratenopvatting, de houding ten opzichte van ongelovigen, anders-gelovigen en vrouwen.

Ook gaat hij in op de wellicht aanwezige mogelijkheid dat de islam zich aan de 'moderniteit' weet aan te passen. De term 'moderniteit' verwijst bij hem naar het vooropstellen van de rede en het idee dat mensen de spelregels van het samenleven vaststellen (en deze dus ook kunnen veranderen en aanpassen). Het gaat ook om het afwijzen van een dogmatisch autoriteitsgeloof. Elk hoofdstuk opent Zanaz dan met een citaat van een auteur die in het perspectief van de 'moderniteit' zijn sporen heeft verdiend.

De waarden die zich in de loop van de afgelopen eeuwen in het kader van de 'moderniteit' hebben ontwikkeld, zijn: de gewetensvrijheid, het recht om te filosoferen, de tolerantie, de autonomie van het individu, de vrijheid om van jezelf te genieten, de gelijkheid van man en vrouw, het weigeren het heilige boven het wereldse te stellen. Alle godsdiensten, de islam voorop, staan intrinsiek vijandig tegenover dit soort waarden, stelt Zanaz. De islamitische theologie is dan ook slecht gezind ten opzichte van de ontwikkeling van de rede, de individuele verantwoordelijkheid en de vrije ontwikkeling van de kritische geest, de drie pijlers van de moderniteit.

Alle facetten van zijn betoog tegen de islamitische godsdienst zijn op deze grondslag gebouwd. De islam kent één heilige opdracht: de aarde zuiveren van alles dat tegengesteld is aan de waarheden van de koran. Overdreven, deze zienswijze? Toen het Islamitisch Front (FIS) in 1990 in een Algerijnse gemeente aan de macht kwam, was het eerste wat ze deed: het verbranden van alle romans van de gemeentelijke bibliotheek aldaar, verhaalt Zanaz. Het gaat hier echter om 'integristen', heet het dan. De term 'integrist' wordt gebruikt voor 'extreem islamisten' (als dat al niet dubbelop is). Het integrisme, in dit geval ook wel 'islamisme' (want oorspronkelijk betreft het een verwijzing naar reactionair rooms-katholicisme), staat voor de idee dat de islam niet alleen een godsdienst maar ook een politiek systeem is. Zanaz wil niets weten van een 'extreme' variant van de islam, want in zijn lezing is het integrisme slechts een logisch gevolg van wat de islam voorschrijft. Zo acht hij het bijna ridicuul om te proberen binnen de islam te zoeken naar een eventuele mogelijkheid om de 'religie' van de 'staat' (laïciteit) te scheiden. Hij noemt het een doodlopende weg.

'CHRISTELIJKE KOOI'

Laïciteit, de scheiding van kerk en staat, is de fundamentele waarde van alle democratie. De teksten uit de koran of de hadith, worden automatisch 'wetten': de godsdienst pretendeert altijd de absolute waarheid te vertegenwoordigen. Het beweegt tot een ondemocratische instelling. Nu is dat natuurlijk iets dat aan alle godsdiensten kleeft. En waar de godsdienst wint, daar moet de rede wijken. 'Democratie' is een verwijzing naar 'de macht van het volk' (los van de vraag of in een reële democratie het volk de macht heeft). In de islam behoort de macht juist niet aan het volk, maar aan god.

De secularisatie die zich in het Westen heeft voltrokken, heeft gemaakt dat de mens is ontsnapt uit de 'christelijke kooi', zoals Zanaz het noemt. Zullen de moslims op hun beurt op een dag weten te ontsnappen uit de 'islamitische kooi', zo vraagt hij zich af?

Zal men binnen de islamitische godsdienst in staat zijn het theocratische idee: 'niets tegen de godsdienst, niets buiten de godsdienst, alles binnen de godsdienst' af te werpen? Hier parafraseert Zanaz de trieste slogan van Mussolini: 'Alles binnen de staat, niets tegen de staat, niets buiten de staat'. In de islam is de wereldse Leider vervangen door de geestelijke Leider, het staatssysteem blijft even totalitair als dat van Mussolini. Iran levert het voorbeeld.

Een doodlopende weg dus, te denken dat deze configuratie is te moderniseren. Wie mogelijkheden ziet, zal volgens Zanaz kritiek op de godsdienst zelf moeten leveren. De 'reformisten' gaan evenwel niet verder dan sommige *interpretaties* van de godsdienst als onjuist te veronderstellen. Wat valt er echter aan een op zichzelf duidelijk vers uit de koran te herinterpreteren: 'Mannen zijn superieur aan vrouwen (…). Deugdzame vrouwen gedragen zich gehoorzaam en onderworpen'. Hoe je dit vers ook wendt of keert, er blijft staan wat er staat: de vrouw is van een tweede soort. Het vers wordt ervaren als de 'wet'. Beoordeeld vanuit de 'moderniteit' moet het van tafel, want het is rechtstreeks in strijd met de gelijkheid van man en vrouw. Vanaf dat moment is te praten over een hervorming van de islam, over burgerschap van moslims in het Westen. Maar wie durft heden nog in het Westen tegen moslims te zeggen dat godsdienst slechts een geestelijke dimensie heeft en dat die niet de privésfeer moet verlaten? Het standpunt van Zanaz in het kader van de 'islamitische impasse' is hiermee duidelijk.

LEGITIMATIE VAN HET KWAAD

Er kan dan sprake zijn van een impasse, dat neemt niet weg dat onderwijl, in naam van verschillende godsdiensten, medeburgers veel leed werd en wordt

berokkend. Desondanks moet alles gezegd kunnen worden wat pleit voor een radicale vrijheid van meningsuiting. Ik laat hierover twee heel verschillende auteurs aan het woord. De eerste is Bruno Alexandre en de tweede is Raoul Vaneigem, die later aan het woord komt. Bruno Alexandre schrijft, gelet op zijn *Chroniques d'un incroyant* (Kronieken van een ongelovige), over het leed, over moord en doodslag. Zijn boek omvat slechts twee hoofdstukken, die elk bestaan uit een bewerkt, reeds eerder gepubliceerd artikel. Het geheel is aangevuld met een aantal bijlagen. Hij concentreert zich voor zijn beschouwing op wat geschreven is in de koran en twee andere belangrijke islamitische bronnen, de sira en de hadiths.
Het eerste hoofdstuk gaat over het voeren van zogeheten 'rechtvaardige' oorlogen, zoals die in de 'heilige boeken' worden beschreven. Of je de thora, de bijbel of de koran raadpleegt, er is wat oorlogvoering betreft veel gelegitimeerde moord en doodslag in te vinden. Als het maar om de zaak gods gaat. En god is aan de zijde, die hem claimt. Het hoofdstuk levert een opeenstapeling van vindplaatsen en citaten die de gelovigen ten dienste staan ten behoeve van de legitimering van die claim en de door hen gepleegde wandaden.
Het tweede hoofdstuk houdt zich bezig met de mogelijke wijze van bestrijding van al die verwerpelijke zaken. In het middelpunt van de belangstelling staat het verschijnsel van de blasfemie, de godslastering. Het punt waar het Alexandre om te doen is, betreft het volgende. Atheïsten krijgen door religieuze types vaak het verwijt zich in hun godsdienstkritiek 'blasfemisch' te uiten. Maar dat is een volstrekt hypocriet verwijt. Alle drie de grote monotheïstische godsdiensten schofferen namelijk op blasfemische wijze zelf de gelovigen van de concurrerende godsdiensten (inclusief de ongelovigen). Alexandre geeft er een hele opsomming van. De karikaturale uitingen van ongelovigen, die in de islamitische landen soms tot georganiseerde woede leiden, verdwijnen daarbij in het niet.
De ongelovige zou zich met recht zeer getroffen kunnen voelen door de blasfemie, die op hen van kerkelijke zijde wordt losgelaten. Alexandre werkt enkele voorbeelden daarvan uit, zoals het blasfemeren van Auschwitz door de rooms-katholieke paus Benedictus XVI. Diens uitlatingen noemt hij '*multi-blasphématoire*', omdat ze gericht zijn tegen (1) de eigen god, (2) het joodse volk en (3) de Duitse geschiedenis vanaf 1923. Hij doelt met dit laatste op het zwijgen van de roomse kerk, ingegeven door diens anti-judaïsme en anticommunisme.

Dan is er nog iets anders. In Frankrijk kent men niet het delict 'godslastering'. Verschillende bedenkelijke Franse clubs hebben nu 'religiefobie' tot 'racisme' omgewerkt, zoals de MRAP (*Mouvement contre le racisme et pour l'amitié entre les peuples*), die de 'islamfobie' een nieuwe vorm van 'antimohammedaans racisme' noemt. Deze club heeft zich aan de zijde geschaard van roomse fundamentalisten van extreem rechtse soort, de AGRIF (*Alliance générale contre le racisme et pour l'identité française*). Die club zegt te strijden tegen blasfemie onder het voorwendsel dat zij opkomen tegen 'anti-christelijk racisme'.
Alexandre laat zien hoe onwaarachtig dit is. Aan de hand van een aantal citaten uit de koran, toont hij aan hoe vijandig die staat tegenover hen die niet in

hun god geloven: hak hun hoofd af en sla hun vingers af. U bent het niet die hen doodt, maar het is god. Toch kunnen islamofielen en roomse fundamentalisten samen optrekken in wat zij 'racisme' noemen…

Natuurlijk zullen er mensen zijn, die de zaak vergoelijken. Zij wijzen er bijvoorbeeld op dat al die teksten in hun context moeten worden gelezen en dat ze geen hedendaagse handelingsmotieven meer vormen. Wie dat zegt kijkt toch een andere kant op dan ik. Ook wijzen zij erop, dat in die organisaties diverse verlichte geesten rondwaren. Dat is ongetwijfeld zo. Evenzogoed kon men nog maar een paar jaar geleden paginagroot in het Franse dagblad *Le Monde* (26-09-2008) lezen, dat in Pakistan in dat jaar tot dan toe meer dan zeshonderd vrouwen op de meest afschuwelijke wijze waren vermoord vanwege schending van islamitische mores (de vrouwen wilden bijvoorbeeld niet huwen met de voor hen uitgekozen man). En middeleeuwse executies van vrouwen vanwege 'overspel' vinden nog steeds plaats.
De rechtvaardiging voor die moorden wordt gelegd in de 'eeuwenoude culturele traditie'. Ze worden goedgepraat onder verwijzing naar '*crime d'honneur*', eremoord! Ze worden gedekt onder meer door parlementaire vertegenwoordigers van de nationalistische partij, was in *Le Monde* te lezen. Deze berichtgeving sluit aan bij de informatie die Alexandre verschaft. Die mag dan grotendeels bekend worden verondersteld, de gekozen invalshoek voor de presentatie van die informatie, sluit naadloos aan bij de hedendaagse discussie over het recht op vrijheid van meningsuiting en het goed recht daarvan gebruik te maken.

VRIJHEID VAN MENINGSUITING

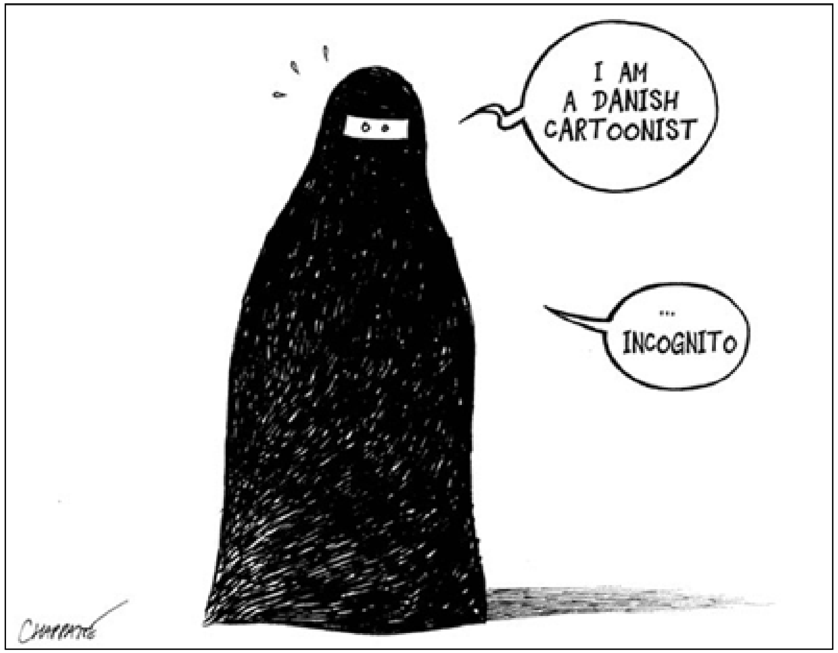
Over dat onderwerp is ook al heel veel gezegd en geschreven. Raoul Vaneigem, Belgisch schrijver-filosoof-anarchist, situationist van het eerste uur, is de andere auteur die ik hierboven noemde. Hij voegt over die vrijheid het zijne toe met zijn heruitgegeven *Niets is heilig, Alles moet gezegd kunnen worden*. Het is vanzelfsprekend niet een gebruikelijke tekst, bijvoorbeeld zoals men die vaak van juristen of politieke wetenschappers aantreft: veel in- en uitgepraat, zonder enig subversief karakter. Vaneigem staat borg voor het tegendeel daarvan, zo mag uit het volgende blijken.
Er is geen goed of slecht gebruik van vrijheid van meningsuiting, er bestaat slechts een onvoldoende gebruik ervan, meent hij. Natuurlijk moet de burger leren het gebruik ervan door anderen te doorzien. Immers, veel van de informatie die tot ons komt, zit verstopt in een mediaverpakking. Daarbij moet een absolute tolerantie met betrekking tot alle voorkomende meningen worden betracht. Dat heeft als bodem de absolute intolerantie van alle vormen van barbarij.
Ieder die zich opwerpt als profeet, paus, imam, rabbijn, dominee of welk soort goeroe ook, heeft het recht te jammeren over blasfemie. Dat geeft hem echter niet het recht om een verbod uit te vaardigen om godslasterlijke meningen te verbieden of om een verspreiding van zulke meningen te doen stoppen onder bedreiging van methodes als die van de Inquisitie, de sharia of de maffia. Dit betekent dat de vrijheid van geloof en het praktiseren van bijbehorende rites niet moet worden verward met de willekeurige macht om dat ook voor te schrijven aan hen, die dit niet willen delen. Want alle ideeën tolereren, betekent nog niet

deze te ondersteunen.
Vervolgens wijst Vaneigem op de inconsequenties die aan het verbieden van verspreiding van uiteenlopende teksten verbonden zijn. Vergeet niet, zegt hij: eenmaal een dergelijk verbod afgekondigd of de censuur kent geen halt. De 'ethische zuivering' voedt zich namelijk aan de corruptie van hetgeen het aan de kaak stelt. Het verbieden van een op schrift gesteld, of anderszins verspreid, idee of opinie onder het voorwendsel dat het schokkend is, gaat ervan uit dat zij die ermee in aanraking komen niet in staat zijn dat te onderkennen en het al dan niet te verwerpen als absurd of weerzinwekkend. Zo is er een tijd geweest dat 'zinnenprikkelend' beeldmateriaal niet publiekelijk tentoon mocht worden gesteld. Met de Officier van Justitie als zedenmeester. In een strafrechtelijke proces rond etsen van Aat Veldhoen (afbeeldingen van parende mensen), in de jaren zestig van de vorige eeuw, werd toen de bekende kritische jurist en criminoloog W.H. Nagel als getuige-deskundige opgeroepen. Die ene regel uit zijn vertoog is mij altijd bijgebleven: *Waartoe heb ik mijn zinnen als ze niet geprikkeld mogen worden?* (*Ratio*, juli/augustus 1964).

SCHANDELIJKE HYPOCRISIE

Men bestrijdt en ontmoedigt domheden en schandaligheden niet door die te verbieden: de best mogelijke reactie is, aldus Vaneigem, die van het creëren van een (maatschappelijke) situatie waarin er geen voedingsbodem voor is. Daar zit natuurlijk de kern van de problematiek. Wat is er volgens Vaneigem namelijk in onze samenlevingen aan de hand? Wel, die drijven op de schandelijke hypocrisie van enerzijds het uitvaardigen van wetten tegen racistische, seksistische, terroristische en haatdragende ideeën, zonder anderzijds te verhoeden dat de gruwel van 'het fetisjisme van het geld' gemeengoed wordt. Die gruwel is te beschouwen als de oorzaak van een onwaardige behandeling van vrouwen, kinderen, mensen, flora en fauna. Die samenlevingen drijven op een criminogene politiek die het maken van financiele winst bevoorrecht.
Raoul zou Raoul niet zijn als hij op deze manier niet nog een tijdje door zou gaan. Is er dan nog hoop (voor wie en waarvoor), zo kan je je afvragen? Indien zo, laten we dan zuinig zijn op onze kinderen, door hen te beschermen, stelt hij voor. Dit brengt mee dat de 'rechten van de mens' voorrang moeten hebben ten opzichte van de 'rechten van de koopman'.

Volwassenen beschikken over het vermogen om de valstrikken van de publicitaire verleiding te omzeilen ten bate van degenen, die op financiële winst azen. Het kind is daarvoor nog niet toegerust. Wij moeten het kind dus leren de leugens van de verkooppraatjes van schurkachtige ondernemingen te doorzien. In dat verband stelt Vaneigem, dat de echte zorg voor het kind erin bestaat het middelen te verschaffen zichzelf te beschermen. Het kind moet een autonomie weten te verwerven, die krachtig genoeg is om zich te wapenen tegen de verleiding van de onderwerping. Hoe? Wij moeten zelf laten zien hoe je je te weer kan en moet stellen tegen chantage, commercialisering, religieuze en ideologische klantenbinding… Het is een werk van lange adem, dat onderwijzen van onafhankelijkheid. Het kan evenwel beginnen bij het aantasten van zaken waarop de heersende orde drijft. Zo moeten wij de kwaliteit van producten vooropstellen en die producten boycotten die de gezondheid, de smaak en het natuurlijke milieu aantasten. Vaneigem beveelt nog veel meer aan. Als wij die allemaal voor onze kinderen opvolgen, ontstaat er ook voor onszelf een andere situatie, een andere wereld. Voor Vaneigem resulteert dit in het funderen van de vrijheid van meningsuiting op de 'rechten om mens te zijn'. Zijn devies luidt: de kennisname van iets interesseert me alleen in die mate, dat ze me toestaat om beter te leven! De meeste andere auteurs die ik hierboven aan het woord liet hebben zo'n mooie uitsmijter niet in huis. Maar wat zij leerden is er niet minder duidelijk om. Het debat kan worden geopend.

GEBRUIKTE LITERATUUR
Alexandre, Bruno, *Chroniques d'un incroyant, Naissance dans la guerre des religions du livre, Propos sur le blasphème, Tome 1* (Kronieken van een ongelovige, Over oorlogvoering opgevoerd in heilige schriften, Spreken over godslastering, Deel 1). Les Editions Libertaires, St-Georges d'Oléron. – Berthier, René, *Un voile sur la cause des femmes*, aangevuld met een aantal overdrukken van artikelen over de problematiek van de sluier aan de hand van verschillende auteurs gepubliceerd in *Le Monde libertaire*. Éditions du Monde libertaire, Paris. – Vaneigem, Raoul, *Rien n'est sacré, tout peut se dire, Réflexions sur la liberté d'expression* (Niets is heilig, Alles moet gezegd kunnen worden, Gedachten over de vrijheid van meningsuiting). La Découverte, Paris. – Zanaz, Hamid, *L'Impasse Islamique, La religion contre la vie*, met voorwoord van Michel Onfray. Les Éditions libertaire, Saint-Georges-d'Oléron.

DE VALKUIL VAN DE UITSLUITING

Thom Holterman

In Frankrijk woedt momenteel een discussie over het dragen van een sluier door studenten en personeel van de universiteiten. Een van de tegenstanders van een verbod komt met opmerkelijke argumenten. Zo zou een verbod averechts werken op leden van 'nieuwe religieuze bewegingen', die zich als superieur beschouwen ten opzichte van de rest van de wereld. Uitsluiting zou voor de jongeren die deze bewegingen omarmen betekenen, dat zij nog meer worden gesepareerd van de rest van de wereld en daardoor een groot deel van hun socialisatie gaan missen.

In het kader van het islamdebat kwam ik in het Franse dagblad *Le Monde* van 4 oktober 2013 een discussiebijdrage tegen van Dounia Bouzar, antropologe en betrokken bij het 'Observatoire national de la laïcité' (Nationaal onderzoekscentrum van de laïciteit, een begrip dat de noodzaak van een strikte scheiding tussen kerk en staat aanduidt). De vraag is of de collegezalen van de Franse universiteiten gesloten moeten worden voor dragers van een 'sluier'. Zij vindt van niet en geeft daarvoor haar argumentatie. Hoewel deze specifieke problematiek in Nederland (nog) niet speelt, lijkt mij wat zij aanvoert het overdenken waard.

In het specifieke geval wordt de aandacht op een islamitisch merkteken gevestigd, maar Bouzar heeft haar argumentatie een breder bereik gegeven. Die geldt namelijk voor alle, wat genoemd worden, 'nieuwe religieuze bewegingen'. Hieronder vallen christelijk-evangelische en islamitische stromingen, die bijvoorbeeld de darwinistische evolutietheorie afwijzen om daarvoor creationistische theses of citaten uit de Koran in de plaats te zetten. Steeds gaat het om bewegingen en stromingen met absolute waarheidspretenties.

De kern van het betoog van Bouzar is nu dat men niet het spel van de radicale bewegingen moet meespelen. In hun sektevorming zijn ze uit op *insluiting* van hun aanhangers. Zou je met name jonge mensen nu gaan *uitsluiten* om in de collegebanken plaats te mogen nemen, dan loop je in de 'valkuil' die deze sektes hebben opgesteld.

ZUIVER BLIJVEN

Bouzar opent haar bijdrage met erop te wijzen dat er sprake is van religieuze verandering en niet van een religieuze heropleving. De 'nieuwe religieuze bewegingen' hebben namelijk niet veel te maken met de traditionele godsdiensten. Voor de laatste leveren hun geloven niet de enig mogelijke identiteit van de persoon op. Zij weigeren niet om te aanvaarden dat wat zij vinden, te beschouwen is als een symbolisch cultureel systeem tussen andere van dergelijke systemen. Dat is anders bij de 'nieuwe religieuze bewegingen', betoogt Bouzar. De leden daarvan beschouwen zich superieur ten opzichte van de rest van de wereld. Zij nemen afstand van elke andere cultuur en beschaving, die zij alle zien als ketters, meer of minder werelds, geregeerd door het kwaad: seks, geld en macht. De godsdienstige vormt zichzelf dus om, door zich op een virtuele wijze los te maken van elke menselijke ervaring. Deze ondergaat niet alleen een beschavingshock, maar ook een 'shock van onwetendheid'.

'Zuiver blijven' en zich niet vermengen met 'de anderen', wat wil zeggen al die anderen die niet strikt hetzelfde zijn dan de godsdienstige in kwestie. Dat vormt de voornaamste kracht van het betoog. Alles wordt ingezet om zich af te zonderen en zich als zodanig te laten herkennen. De kleding wordt dan een zeer zichtbaar kenteken van verschil. Het 'codificeren' van het gedrag bestaat uit het definiëren van de grenzen van puurheid, wat moet blijken uit de manier van groeten, spreken, eten, zich kleden. Door voortdurend de puurheid van de groep te bevestigen, zal de gelijkenis tussen de leden toenemen, zover dat elk jong lid de contouren van zijn oorspronkelijke identiteit verliest. Uitwissen van deze identiteitscontouren maakt het mogelijk de gedachten te harmoniseren en tegengestelde voorstellingen te negeren. Het 'dimmen' van de individuele intellectuele capaciteit maakt een samensmelting in de godsdienstige groep mogelijk.

SEKTARISCH GEDRAG

Juist voor de jongere is dit zonder enige twijfel gevaarlijk voor zijn ontwikkeling tot *zelfstandig* denkend mens.

De persoonlijkheidsuitdrukking verdwijnt, want die uitdrukking is een zaak van de groep geworden. Als je aldus de persoonlijkheidsontwikkeling in de groepsvorming binnen de 'nieuwe godsdienstige bewegingen' begrijpt, moet je dan studenten wel of niet het dragen van godsdienstige tekens verbieden, door ze uit de collegebanken te weren? Is zo'n algemeen verbod doeltreffend om het sektarische gedrag tegen te gaan?

Bouzar waarschuwt ervoor dat men uiterst voorzichtig moet zijn met het (verder) doorsnijden van de menselijke en de sociale lijn, die in feite de discussie bepaalt. Die lijn doorsnijden maakt dat de jongere nog meer wordt gesepareerd van de rest van de wereld en daardoor een groot deel van zijn socialisatie gaat missen (docenten, ouders, vrienden, film, theater, muziek, geschiedenis, literatuur). Dit betekent dus het bevestigen van precies datgene waarvoor de 'nieuwe religieuze bewegingen' pleiten: de *uitsluiting*.

Het moet toch buiten discussie staan, wekt Bouzar op, dat we medeplichtig worden aan praktijken, die slechts één doel hebben: de fundamentalisten, of het nu moslims of andere evangelisten zijn, te helpen 'puur' te blijven door zich van de 'anderen' te scheiden?

DE HOOFDDOEK

Anita de Waal

De hoofddoek is in West-Europa het mikpunt van felle discussie geworden en heeft tot allerlei aannames geleid. Zo zouden hoofddoeken voor vrouwen die het islamitische geloof aanhangen tekenen van onderdanigheid zijn en niet thuis horen in onze westerse samenleving. Bovendien worden hoofddoeken (en om de schijn van discriminatie te voorkomen ook andere tekenen van religie) gezien als uitingen van intolerante religies en daarom als provocerend naar andere geloven beschouwd. Aanhangers van dergelijke opvattingen vinden dat het dragen van een hoofddoek in openbare gebouwen daarom verboden zou moeten worden. Ik zou zo'n verbod discriminerend vinden, voor alle vrouwen.

Mode en politiek kunnen met elkaar te maken hebben. Toch geloof ik dat de kleren die ik draag over het algemeen geen politieke betekenis hebben. Ik draag gewoon de kleren die ik leuk of makkelijk vind. Sinds een aantal jaren is er echter een politiek debat ontstaan dat ook betrekking heeft op mijn kleding. Het betreft de hoofddoek. Ik ben geloof ik niet echt een onderdanige vrouw, ik ben ook niet islamitisch, zeker niet intolerant religieus, wel zeer westers grootgebracht, maar ik draag graag hoofddoeken. Gewoon omdat ik het mooi vind. Je zou kunnen zeggen dat ik mijn hoofddoek dan niet hoef af te doen op plaatsen waar religieuze hoofddoeken verboden zijn. Maar ik weet niet wat een religieuze hoofddoek is; hoofddoeken laten zich net zo makkelijk schikken op het hoofd van een christen of een heiden als op het hoofd van een vrome islamiet. Ik vraag me dan ook werkelijk af hoe men dergelijke verboden wil uitvoeren. Wat wordt er dan bepalend aan de hoofddoek? Wordt er in de wet vastgelegd hoe die hoofddoek op het hoofd ligt of wat voor kleur de hoofddoek heeft?

Of moet iederéén de hoofddoek af doen? Ook vrouwen die een hoofddoek dragen omdat ze vrije vrouwen zijn en zich niet de les laten lezen met betrekking tot hun eigen lijf en hun eigen kleding, door rare mannen. Stel dat iedereen haar hoofddoek moet afdoen in een openbaar gebouw, omdat er hoofddoeken zijn die door islamitische vrouwen worden gedragen als teken van onderdanigheid en geloof in Allah. Moeten dan ook alle vrouwen hun pruik af doen in openbare gebouwen, omdat er pruiken zijn die door chassidisch joodse vrouwen worden gedragen als teken van onderdanigheid en geloof in Adonai? Komt er dan een mannetje bij de deur van ieder openbaar gebouw, van iedere school, die meiden en vrouwen gaat keuren en hen vervolgens dwingt haar hoofddoek of pruik af te doen? En als ik me daar dan tegen verzet. Ben ik dan juist wel, of juist niet onderdanig aan de man?

BROEKVERBOD

Veertig jaar geleden werd mijn vriendin van de christelijke middelbare school gestuurd omdat zij in een lange broek verscheen. Haar vader ging naar school en stelde dat hij het onverantwoord vond zijn dochter in de winter vijf kilometer naar school te laten fietsen met een dunne panty om haar benen. Hij was niet de enige vader die belet vroeg bij de rector. Er werd korte tijd geëxperimenteerd met een kleedkamer voor de meiden, als compromis. Dan konden de meiden in lange broek naar school fietsen om in de kleedkamer deze opstandige mannenkleding te vervangen door een keurig rokje. Dat heeft niet lang geduurd omdat het zeer onpraktisch was, en het kledingvoorschrift verviel (in 1975 in de mondaine plaats Hilversum).

Feministen en andere rooie rakkers – want feministen waren toen nog rooie rakkers – stonden te juichen bij het vervallen van de kledingvoorschriften, ondanks dat het over het algemeen de vaders van de kinderen waren die de kledingvoorschriften deden vervallen; de kledingvoorschriften vervielen op grond van het argument dat de vaders van de minderjarige dochters geen bezwaar hadden tegen de kleding. Vaders hadden het recht de zedelijkheid van hun dochters zelf te bewaken.

Ten aanzien van de hoofddoek is een heel naar en xenofobisch debat ontstaan waar tot mijn ergernis allerlei zogenaamde feministen zich in mengen aan de zijde van de westerse man. Zo hoorde ik een zich feministisch noemende vrouw een aantal jaren geleden zeggen dat meiden dan wel een hoofddoek zouden mogen dragen maar dat ze Nawal El Saadawi moeten lezen. Met welk recht meende deze dame vrouwen te kunnen dwingen tot het lezen van bepaalde boeken? Of is dat iets anders dan het dwingen tot het dragen van bepaalde doeken?

VERNEDEREND

Westerse mannen hebben besloten dat in West-Europa westerse mannen beslissen over de kleding die vrouwen dragen. Westerse mannen hebben besloten dat islamitische vrouwen die hoofddoekjes dragen niet in hun straatbeeld thuis horen en dat hoofddoeken daarom moeten worden verboden.

Dat is een zeer vrouw-onderdrukkende, vernederende, discriminerende stelling jegens vrouwen in het algemeen, en niet tegen islamitische vrouwen in het bijzonder, ook al worden zij nadrukkelijk aangesproken.

In Europa is het nog steeds zo dat de maatschappij van mening is dat kinderen tot hun achttiende moeten doen wat hun ouders zeggen. Dat doen ze niet altijd, maar het hoort wel. Daarbij hoort ook het opgroeien van die kinderen waarbij de kinderen bij voorkeur in de pubertijd in opstand komen tegen de regels van hun ouders. Het zijn de kinderen zelf die in die strijd om hun eigen identiteit, kiezen over welke regels zij met hun ouders een strijd aan gaan, en over welke regels niet.

In het geval van islamitische meiden, zijn het nu de westerse mannen die bepalen dat deze meiden de strijd aan moeten gaan over een hoofddoek. Dat heeft niets te maken met gezond opgroeien en een eigen identiteit bevechten. Sterker, er zijn steeds meer islamitische meiden die tegen de wens van hun ouders en de westerse mannen in, juist een hoofddoek gaan dragen. Want zij willen hun eigen identiteit bevechten en worden daarin bekneld door het westerse hoofddoekendebat.

VRIJHEID VAN DE VROUW

Als het doel van het debat de vrijheid van de vrouw is, dan kan dit debat daar nooit toe leiden.

De strijd over hoofddoekjes is helemaal geen strijd over hoofddoekjes en al zeker

niet over de vrijheid van vrouwen om hun eigen identiteit te bepalen en hun eigen kleding te kiezen.

De strijd om de hoofddoek is een strijd van westerse mannen over het eigendomsrecht op de vrouwen op westers grondgebied. Zo banaal en dierlijk is de strijd. Westerse vrouwen die zich in deze strijd mengen aan de zijde van westerse mannen, stellen daarmee feitelijk dat vrouwen niet het recht hebben hun eigen kleding te bepalen maar dat westerse mannen op westers grondgebied daar zeggenschap over hebben.
Vrouwen zouden zich met hand en tand moeten verzetten tegen iedere vorm van ondoelmatige kledingvoorschriften. Of deze nu door ouders worden opgelegd, of door kinderen onder elkaar of door schoolhoofden of overheidsdienaren of bedrijven. Dit omdat voornamelijk vrouwen in dit keurslijf van kledingvoorschriften worden gedwongen op basis van de smaak van mannen.
Zolang het aan Nederlandse meiden nog steeds niet is toegestaan in hun blote kont over straat te gaan omdat zowel hun vader als het schoolhoofd als de overheid dat verbiedt moeten we gewoon zwijgen over die onbelangrijke hoofddoeken. Want het debat daarover bewijst alleen maar hoe onderdanig vrouwen in het westen nog steeds dienen te zijn ten opzichte van alom vertegenwoordigde enge westerse mannen.

DE NATUUR IN

Igor Cornelissen

Bijvangst

Het valt natuurlijk niet precies te becijferen, maar ik heb de indruk dat linkse politici en activisten zich altijd wat drukker hebben gemaakt om natuurbehoud dan de mensen ter rechterzijde. Het kan makkelijk komen door een vooroordeel en door indrukken die ik opvang als ik door bij voorbeeld Drenthe of Noord Brabant rijd en al die fabrieken met varkensstallen zie. Het lijkt mij geen goede voedingsbodem voor hen die, al of niet geitenwollen sokken dragend, pleiten voor een fusie tussen stad en platteland, de vlinderstand willen verbeteren of de bedreigde bijenvolken willen beschermen.
Het is in Nederland begonnen met de protesten van Jacq. P. Thijsse en Eli Heimans (geen socialisten overigens voorzover ik weet) tegen de plannen van de gemeente Amsterdam om het Naardermeer te dempen door er het stadsafval in te plempen. De experimenten van Frederik van Eeden in het Gooi met de zelfverbouw van groentes en het opzetten van coöperaties hebben er ongetwijfeld toe bijgedragen dat er (behalve de hoon die hem ten deel viel) meer belangstelling ontstond voor het behoud van 'de natuur'. En toch blijft er een vreemde kant aan zitten. Want nergens bestaat er grotere wreedheid, massamoord met allerhande ingenieuze methoden om de prooi te verschalken dan in de natuur. Valkuilen, massamoord, agressieve duikvluchten, chemische wapens en kannibalisme zijn allemaal aangeboren en worden niet geremd door ethische overwegingen of gevoelens van mededogen. Alles wat de mensen zich hebben moeten aanleren en in laboratoria hebben uitgevonden, krijgen dieren, bomen en planten zomaar mee. Eten of gegeten worden. En de mens, in ieder geval praat ik voor mezelf, blijft week en goedhartig. We hebben zelfs goeddeels het kannibalisme afgeschaft. Als ik binnen een spinnetje of een pissebed aantref, schuif ik het voorzichtig in een luciferdoosje en laat het landen tussen een struik. In ieder geval is daar een kans op overleving. Van Drees is bekend dat hij niet erg warm liep voor de natuurbescherming, maar dat kwam vooral omdat hij meende dat dit meer een hobby was van de hogere standen. Wat weer niet wegnam dat de propaganda afdeling van de PvdA voor de verkiezingen van 1956 een foto van hem half liggend in een duinpan verspreidde. De socialistische voorman moest op die manier wat dynamischer overkomen. Drees lag er wakker bij, maar wel gekleed in driedelig kostuum met glimmend gepoetste schoenen.

Hutje op de hei

Ik kwam onlangs nog tegen dat Henriette Roland Holst op haar Buissche heide, waar ze veel van haar werk schreef, altijd zo tot rust kwam door de 'blije harmonie' in de natuur. Ze had het dan vast niet over die houtduif die even te voren door een buizerd was gegrepen. Of de vlinder die in een web verstrikt was geraakt. Dat alles neemt niet weg dat ook de vrienden ter linkerzijde graag buiten waren en er vaak het geld voor over hadden om in de duinen of op de rustige heide een huisje te huren of te laten 'zetten'. Het liefst door een geestverwante architect met smaak zoals bijvoorbeeld Berlage. Het huisje in de Bergense duinen was voor Herman Gorter een geliefde plek om zich terug te trekken. Hij raakte er in extase en ging dan gevaarlijk ver in zee zwemmen. En als hij daar niet was, wandelde hij in de Zwitserse bergen. Diamantbewerkers-voorman Henri Polak had wat in het Gooi laten bouwen.

Eredoctor werd hij mede vanwege zijn verdiensten voor de natuurbescherming.
De neerlandicus dr. J.A.N. Knuttel, tot aan zijn dood een trouw lid van de CPN, liet voor de Tweede Wereldoorlog bij Noordwijk een huisje bouwen. Het kostte maar zevenduizend gulden, zijn broer deed de architectuur en hij had berekend dat als hij het in de zomer verhuurde, ze uit de kosten zouden komen. Het waren niet de protserige landhuizen of datsja's die we van dictators, fabrikanten of projectontwikkelaars kennen, maar toch lagen ze ver buiten het bereik van wie vroeger met de kwalificatie Jan met de Pet werd aangeduid. Knuttel woonde in Leiden op de Witte Singel op nummer 52. Ik heb hem daar in de zomer van 1963 bezocht. De CPN had een scheuring achter de rug, de dissidenten hadden een eigen partijtje opgericht en ik wilde wel eens weten of dat niet zou kunnen, twee communistische partijen. Knuttel keek me vol ongeloof aan: 'Ja hoor eens, er lopen een boel gekken rond.' Met andere woorden: zoiets was onbestaanbaar. En een van die gekken was blijkbaar Gerben Wagenaar, geeerd verzetsstrijder en vele jaren de lijsttrekker van de CPN maar later naar Oosteuropees voorbeeld in *De Waarheid* 'ontmaskerd' als agent van de Britse geheime dienst. Al had je bezwaren tegen de partijleiding (en die had Knuttel), je bleef *in* de partij waarbij voor hem het belangrijkste was dat die partij (de CPN) het lichtend voorbeeld van de Sovjetunie bleef volgen. Ik moet erbij zeggen dat Knuttels huis aan de Witte Singel niets van luxe uitstraalde. Hij meldde trouwens later aan Theun de Vries dat mijn bezoek aangenaam was verlopen. 'Hij maakte geen ongunstige indruk, nogal emotioneel.' Die wetenschap haal ik uit een biografie die Jaak Slangen over hem schreef. Daarin wordt ook verhaald hoe hij als jonge leraar op een gymnasium verliefd werd op een veertienjarige scholiere en gedichten over (of voor) haar schreef. Nadat de vader van het meisje zich bij de rector had beklaagd, moest Knuttel elders solliciteren. In die biografie van Knuttel, *Levensloop* uit 1989 (het tweede, wel aangekondigde, deel is – nog? – niet verschenen) staat een schitterende, want tekenende passage over Gorter. Knuttel, zijn vrouw Maartje Visser en Gorter gingen op de schaats naar Zoetermeer. Er was goed hard ijs, maar de banen waren niet steeds onderhouden. Het was een prachtige dag en Gorter was één brok enthousiasme. 'In Zoetermeer wilde hij met alle geweld in de zaal van het café op schaatsen met Maartje dansen. Zij was noch danserig, noch een heldin op de schaats, maar hij kon goed bedelen en aan een paar passen ontkwam ze niet. Op de terugweg ging hij, bij het passeren van een klein plasje, een poosje met zijn rug op het ijs liggen, – in weerwil van zijn bezorgdheid om zijn longen.' Dat is dan lang voor Gorters breuk met Lenin, de CPH en dus met Knuttel.

'Tastbaar gefingeerd'…

Knuttel liet zich, als trouw partijlid, niet snel uit het veld slaan zoals blijkt uit de twee brieven die ik van hem aan mr. H.P.L. Wiessing vond op het IISG vond. De levenslange *fellow traveller* Wiessing was in 1956 toch wel wat aangeslagen door de rede van Chroesjtsjov op het XXste partijcongres van de Russische partij waarin werd 'onthuld' dat onder en door Stalin tienduizenden communisten, waaronder ook in het buitenland bekende namen, waren geliquideerd. Knuttel antwoordde Wiessing in bibberig handschrift dat dit Amerikaanse getallen waren en 'tastbaar gefingeerd'. Er werd, ging Knuttel verder, destijds niet blindelings gevonnist en zelfs Karl Radek had er het leven afgebracht. Toen Knuttel dat schreef was Radek – 'slechts' tot tien jaar veroordeeld – al lang in een kamp omgekomen. Zat er ook maar een grond van waarheid in de onthullingen 'dan zou Stalin niet als grote figuur zijn gehandhaafd'. Volgens Knuttel kwamen die cijfers uit 'trotskistische bron'. In een PS bij een briefje van 18 februari 1957 aan Wiessing vraagt hij: 'Is er iets bekend van de Amerikaanse agent S. Santen, Henriëtte Ronnerplein 3 II? Achter diens actie zit blijkbaar geld.' Sal Santen was trotskist en gaf een armzalig, gestencild blaadje uit. Hij maakte me drie jaar later lid van de trotskistische beweging die slechts enkele tientallen leden telde. Van Amerikaans geld heb ik nooit iets gemerkt.
Knuttel zelf vermaakte zijn huis aan de Witte Singel aan de CPN. Partijgenoten van Knuttel in Leiden stuitten bij de verdeling van de inboedel op een serie naaktfoto's. Knuttel was een fervent aanhanger van het nudisme. De foto's werden haastig in alle stilte vernietigd. Zoals ik in de vorige *Bijvangst* al schreef: niet alles is op papier bewaard gebleven.
Bij mijn zoektochten op het IISG trof ik veel brieven van en aan dr. Willem van Ravesteyn aan, hij met David Wijnkoop en Jan Ceton, in 1907 de stichters van het marxistische weekblad *De Tribune* en daarna jarenlang een van de leden van het 'triumviraat' dat de SDP en later de CPH leidde. Tot hij in 1926 op last van Moskou werd geroyeerd. Van Ravesteyn schrijft zonder terughoudendheid aan zijn vrienden (onder wie de uitgever W. L. Brusse) over zijn diepe pessimisme en grote twijfel. Zeker na 1926 beschouwde hij zijn leven als mislukt. De historicus Evert Janssen Perio die hem in zijn nadagen leerde kennen omschreef hem als een gedesillusioneerde en vereenzaamde man die in de jaren zestig door radicaal-links Nederland als een melaatse werd behandeld; 'om vele redenen, en niet alleen omdat hij even knap was als knap arrogant'.

Botaniseertrommel

Van Ravesteyns leven zou waarschijnlijk heel anders zijn verlopen als hij 'in de natuur' was gebleven. Hij was er in zijn jonge jaren veelvuldig met de botaniseertrommel op uitgetrokken en er was zelfs even sprake van geweest dat hij in Wageningen aan de Landbouwhogeschool zou gaan studeren. De letteren en geschiedenis kregen voorrang. Ergens kwam ik tegen dat Van Ravesteyn zijn bijdrage leverde aan de Natuurbescherming maar wat dat precies inhield, weet ik niet. Zijn archief op het IISG dat ongeveer acht meter beslaat, is nog altijd niet geordend. Ooit had directeur Rüter van het IISG het plan om de uitvoerige briefwisseling tussen Van Ravesteyn en Wijnkoop uit te geven. De partijgetrouwe weduwe van Wijnkoop lag dwars en wilde de brieven aan haar man niet afstaan. Die liggen nu eindelijk ook op het IISG, maar in deze tijd van vergaande bezuinigen zal het van zo'n wetenschappelijk geannoteerde uitgave wel niet komen.
Van de onderwijzer Jan Ceton, die de financiën van de SDP beheerde en enkele malen per jaar een beroep moest doen op de partijgenoten om extra geld te stortten (kapitaalkrachtigen als Jan Romein, Gorter en Henriette Roland Holst gaven vaak en véél) was bekend dat hij in zijn vakanties er op uit trok om met de botaniseertrommel om insecten en vooral vlinders te vangen en te bestuderen. In zijn jeugd deed hij al verslag van zijn eenzame wandelingen door bossen en velden in Zuid Holland. 'Kalm overschaduwt de knotwilg de sloten en nauwelijks beweegt hij zijn zachtgroene, behaarde blaadjes. 't Is overal vrede, rust in de natuur.' (Geciteerd in het artikel van Henny Buiting in *Onvoltooid Verleden*, maart 2000)
Ceton kwam graag in Zwitserland. Rond 1930 trok hij zich uit de socialistische beweging terug en publiceerde alleen nog in natuurbladen, vooral over nachtvlinders, zijn specialiteit. Zijn reportages, meestal met eigen foto's, kwamen in *De Levende Natuur*. Van hem was niet precies bekend hoe hij daarna dacht over de ontwikkelingen in de Sovjetunie. Hij liet zich er niet over uit. Maar in mijn sleepnet zaten toch een paar leuke vondsten die ik voor alle zekerheid op het IISG kopieerde. In een kaart aan Wijnkoop van 1931 geeft hij zijn vroegere strijdmakker Wijnkoop een paar tips voor diens zomervakantie. Ceton, die volgens tijdgenoten een uitstekend biljarter was en graag viool speelde, vond Luzern de mooiste oude stad en Wijnkoop moet er beslist naar kasteel de Gütsch gaan. Als Google mij niet bedriegt zetelt daar nu een duur restaurant* met prijzige voeding en slechte bediening. Verder doet Wijnkoop er goed aan met het bootje en de trein naar het hoog gelegen Bürgenstock te

gaan. 'Je kunt in het hotel altijd de lunch meekrijgen. Reis in Zwitserland nooit anders dan 3e klas. 't Heeft geen zin en alle treinen hebben 3e. Beste groeten en veel genoegen Ceton.' De tekst wijst allerminst op een politieke of persoonlijke breuk.

Nog curieuzer is een brief van Ceton van 10 december 1939 aan Wijnkoop. Daaruit blijkt nog duidelijker dat Ceton geen politieke reden heeft zijn vroegere strijdmakker te mijden. Hij is sinds zijn pensionering in 1936 eenvoudig niet meer in Amsterdam terug geweest. Het bevalt hem in Bennekom uitstekend en het verheugt hem dat Wijnkoop en zijn vrouw op bezoek zullen komen. Hij schrijft verder over 'de Spaanse zaak' en dat het hem spijt dat hij financieel niet méér kan geven. 'Ondanks dat heb ik geregeld wat kunnen bijdragen.' Hij informeert verder belangstellend naar de zoon van Wijnkoop die in de Sovjetunie woonde, daar getrouwd was. Ceton zal tot aan zijn dood in 1943 op het platteland blijven wonen. Hij heeft zich, schrijft hij, weer op de biologische wetenschap geworpen en daarvoor heeft hij ook geregeld contact met de landbouwhogeschool in Wageningen. Tot kort voor zijn dood blijft hij in *De Levende Natuur* schrijven. Zijn joodse vrouw Emma Hess (ze was eerder getrouwd met David Wijnkoop!) overleeft hem slechts een jaar. Na zijn dood viel voor haar de bescherming van een 'gemengd huwelijk' weg. Ze dook onder bij een broer in Hilversum, werd waarschijnlijk verraden en is op 22 mei 1944 in Auschwitz vermoord.

---

*) Restaurant Bürgenstock maakt reclame met de vele beroemheden die er verbleven: Charles Chaplin, Serge Rachmaninov, Yul Brunner, Jimmy Carter, George Simenon, Golda Meir, Sophia Loren, Konrad Adenauer, Henry Kissinger. Audrey Hepburn trouwde er zelfs. Medeoprichter van *De Tribune* en vlinderdeskundige Jan Ceton wordt niet genoemd. Het is géén reden tot verbazing.

ROOD-ZWARTE VLAGGEN

André de Raaij

Ongedoofd vuur

Enig overleg ter redactie heeft er toe geleid dat deze rubriek *Ongedoofd vuur* heet, en niet, zoals ik eerst van plan was, *Kroniek van het ongedoofd vuur*, omdat de rubriek *Dubbele boterham met kaas* over de rode jaren zeventig' er op de een of andere manier in opgenomen zal worden. De voorgaande rubrieken (behalve *Dubbele boterham* ook *Hard Rain)* waarvoor deze in de plaats komt hadden al een kroniekkarakter. Anarchisten grijpen zeker zo vaak terug op het roemruchte verleden als naar de toekomst die in heden en verleden besloten ligt. Het verleden gaat natuurlijk nog wel wat verder dan de jaren zeventig. Het vuur van het anarchisme is nooit gedoofd, het kan verscholen liggen onder een verlaten kampvuur, of het nu 'het socialisme' is of de grotendeels met geweld beëindigde *Occupy*-kampen. In tegenstelling tot mijn voorgangers zal ik weinig aandacht besteden aan drukwerk. Niet, omdat het mij niet dierbaar is, maar omdat de directheid van de onmiddellijke publicatie op het wereldwijde web het nu eenmaal wint dezer dagen. Daarnaast is wat we nog niet zo lang geleden de 'burgerlijke pers' noemden zeker in Nederland inmiddels zo duidelijk een grotendeels gelijkgeschakelde propagandamachine voor het alternatiefloze kapitalisme-in-Milton-Friedmanstijl en tevens voor onbeschaamd racisme, dat zij als referentiekader ongeveer opgegeven kan worden geacht.
De afgelopen maanden zijn er op allerlei plaatsen massamobilisaties geweest met een potentieel revolutionair karakter. Dat het met massa's op straat ook best de verkeerde kant op kan gaan heeft de Egyptische contrarevolutie geïllustreerd. Dat het om een contrarevolutie ging is voor velen ter plaatse pas na de militaire staatsgreep van 3 juli jongstleden duidelijk geworden. De spectaculairste en wellicht meest hoopgevende omwenteling van de afgelopen paar jaar krijgt langzaamaan Pinochetachtige trekken, alleen – evenals met betrekking tot Syrië – eeuwige politieke dwaallichten als bepaalde trotskisten ontwaren nog iets revolutionairs in wat er aan de gang is. Op het ogenblik van schrijven van deze rubriek is Soedan in opstand maar zoals vaker de afgelopen jaren is ook deze beweging weer aan het wegebben. Spelen anarchisten een rol bij deze grote demonstratiebewegingen in de Arabische wereld? Wellicht, maar degenen die zich zo noemen leggen geen gewicht in welke schaal dan ook. Revolutie voor sociale gerechtigheid en waardigheid is ook te belangrijk om overgelaten te worden aan al dan niet georganiseerde anarchisten.

Massa-acties

Een anarchistische presentie was of is er duidelijk bij de beweging in Turkije die in het voorjaar begon bij de bezetting van het Gezipark in Istanbul. Een protestbeweging over het gehele land slaagt er in aan te tonen dat het regime-Erdoğan beslist niet democratisch gezind is. In Turkije heerst in feite nog steeds de orde van de militaire staatsgreep van 1980, en 'de internationale gemeenschap' vindt het wel best zo, vooral zolang Turkije een 'goede vriend van Israël' blijft (wat ondanks enige retoriek, die iets anders suggereert, het geval blijft). Is de orde aan het wankelen gebracht? Hoewel de onrust voortduurt op het moment dat deze rubriek sluit kan dit niet geconcludeerd worden. Toch een mooi en hartverwarmend gezicht, die grote hoeveelheid rood-zwarte vlaggen op straat, die steeds wel in de minderheid waren ten opzichte van de vlag van de Turkse Republiek zelf, die veel wordt meegedragen bij demon-

straties – om blijvende steun aan de seculiere kemalistische republiek te tonen.
De nationale vlag wordt ook volop meegedragen bij het al maandenlang voortdurende protest in Bulgarije. Onophoudelijk wordt gedemonstreerd tegen de corruptie van het regime. In dit land, dat ooit een grote anarchistische beweging heeft gehad, is van een anarchistisch element in de protestbeweging niets te ontwaren. Er dient ook gezegd te worden dat het doel van het protest niet al te duidelijk is: weg met de corrupte regering, zeker – en dan? Verkiezingen die een nieuw corrupt bewind een kans geven. Bulgarije is niet het enige land dat laat zien dat het parlementair-democratische stelsel zijn einde nadert waarbij helaas het zicht op wat 'wij' zouden willen er (nog) niet is. Het kan ook net zo goed totaal de andere kant op gaan, zoals de *Gouden Dageraad* in Griekenland laat zien – wat cosmetische actie van de regering na de moord op de rapper Pavlos Tyssas heeft het fascistisch gevaar nu niet direct gekeerd.
Anarchisten spelen zeker een rol bij de bewegingen die Brazilië en Chili op hun kop gezet hebben of nog zetten. Of bij de levendigst voortbestaande *Occupy*-beweging (een oxymoron – maar er zit echt beweging in!) in de VS in Oakland. Het stof van de eerste protestgolf die zo duidelijk werd in 2011, vanaf Tunis tot de vele steden waar *Occupy*-kampen verrezen dwarrelt neer en het gaat er om te bezien: hoe verder? Het is niet alleen aan anarchisten om na te denken over de vormgeving van het verzet tegen een orde die duidelijk op zijn laatste benen loopt zonder dat het alternatief in zicht is.

Anarchistenjacht

Jacht op anarchisten heeft oude papieren, we weten van de *Red scare* in de Verenigde Staten waar Joe Hill, Sacco en Vanzetti bekende slachtoffers zijn geworden, en waarvoor Emma Goldman op de vlucht is gegaan. Als ik dit schrijf is Gerald Koch op last van een grand jury zonder aanklacht vastgezet in New York om de eenvoudige en blijkbaar afdoende reden dat hij anarchist is.
Gezindheidscriminaliteit, misdunk – het kan allemaal tegen u aangevoerd worden als uw opvatting van Vrijheid onverhoopt een andere is dan die van het vrij verkozen regime. In Nederland, waar sinds jaar en dag een partij domineert die vrijheid en democratie in haar naam voert, speurt de inlichtingendienst vooral naar 'anarcho-extremisten'. Zo noemen de speurneuzen degenen die ze in de gaten houden. Een openbaar rapport hierover heet *Links activisme en extremisme – divers en diffuus, wisselvallig en wispelturig*. In 't bijzonder het bewaken waard: dierenactivisme, verzet tegen asiel- en vreemdelingenbeleid, 'anarcho-extremisme' en antifascisme.
De 'anarcho-extremisten' blijken in hoofdzaak de leden van de Vrije Bond te zijn, en wat hen betreft moet ik wel de volgende passage uit de nota citeren: 'Overigens zijn anarchisten niet ongelukkig met de huidige economische crisis, omdat zij het kapitalisme willen afschaffen. Zij voelen zich daarom niet geroepen op enigerlei wijze mee te werken aan de oplossing van de crisis. Zij zullen die zo mogelijk eerder aanwakkeren, bijvoorbeeld door een aansturende rol te spelen bij arbeidsconflicten en betogingen tegen de bezuinigingen.' Een passage die meer zegt over de onnozelheid van de staatsgoedgekeurde vakbeweging en een oppositiepartij van niks als de *SP*. Ik hoop niet dat iemand bij de Vrije Bond zo'n observatie serieus neemt.
Over de Anti-Fascistische Actie: 'AFA-vertegenwoordigers maken in grote aantallen gebruik en soms misbruik van de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB). Aan lokale bestuurders werd informatie gevraagd en soms werd daarbij druk uitgeoefend op de bestuurders. Bovendien werden soms zo veel verzoeken ingediend dat de vaste beantwoordingstermijn van een WOB-verzoek werd overschreden, wat financiële consequenties heeft voor de aangeschrevene. De AIVD constateert dat AFA dit mede gebruikt als extra inkomstenbron.' Men is op de hoogte. Wellicht is dit de bron van het verhaal dat paal en perk gesteld moet worden aan het gebruik van de WOB, want de AFA bestaat er

van. Volgens de Dienst dan.

Proto-(?)fascisten

In hoeverre de Dienst aanwezig was bij de nogal kleine manifestatie van onder andere AFA op 21 september in Den Haag zal men niet bekend maken. Dat op deze dag op een boogschot afstand van de anarchistisch getinte manifestatie voor het eerst de proto-fascisten van de PVV de straat op gingen zal de Dienst verder niet geïnteresseerd hebben. Er werd de Hitlergroet gebracht, de oranje-wit-blauwe vlag die de NSB zo dierbaar was werd rondgedragen dus er lijkt aanleiding het 'proto-' van het fascistische van de PVV te laten vallen.
Roel van Duijn, die bij uitstek weet wat het is om gevolgd, bezwadderd en zelfs ontvoerd te worden door of namens de Dienst kreeg een opinieartikel over de anarcho-extremistenjacht van de Dienst niet geplaatst in *Trouw*, maar dan wel in de toch nog rechtsere *Volkskrant*. Hij mocht hier op 7 oktober 2013 onder andere schrijven: Het spook van het anarcho-extremisme 'waart in een brede kring van activisten, op het gebied van milieu, antifascisme, dierenrechten en asiel- en vreemdelingenbeleid. Hielden de diverse actiegroepen zich in het verleden netjes aan hun eigen ding, nu signaleren de onderzoekers een nieuwe trend. Namelijk dat zij steeds meer onderling samenwerken en ook in internationaal verband. Het is duidelijk dat dit "een gevaar vormt voor het voortbestaan van de democratische rechtsorde". Alarm!' Hij stelt hier tegenover dat anarchisten zoals hijzelf hebben bijgedragen aan de huidige democratische rechtsstaat Nederland. Als dit waar is zal het nooit van hogerhand erkend worden.

Een van de vasthoudendste anarchistische bloggers in Nederland – naast Thom Holterman en ikzelf – is Peter Storm, op zijn site ravotr.nl. Hij vindt de mobilisatie van de PVV in Den Haag wel degelijk zorgwekkend: 'links' had in Amsterdam wel meer mensen op straat maar tegelijkertijd had de demonstratie daar een ritueel karakter, inclusief de aankondiging van een 'hete herfst' waar de SP heus niet voor zal zorgen. Het zorgwekkende aan Nederland – er is geen Gouden Dageraad – is dat vrijwel iedereen die het in de openbaarheid voor het zeggen heeft het Wildersgedoe eigenlijk volstrekt normaal en acceptabel vindt. Een beschaafd tegengeluid in het parlement, eerst van D66-voorman Pechtold, aangevuld door ChristenUnie-fractieleider Slob, wordt weggescholden en op de uitingen van fascisten bij Wilders' manifestatie wordt niet ingegaan. Het schelden en tieren en het smeden van bondgenootschappen met Vlaams Belang, Front National en Joost mag weten welk gespuis elders nog meer wordt ook weer als het vermelden nauwelijks waard gezien. Nederland rommelt zich het fascisme in zonder dat het gezegd mag worden in de officiële openbaarheid. Want het is niet moeilijk: zwijgen is toestemmen.

… Met kaas

Han van der Horst was betrokken bij de totstandkoming van de afdeling Amsterdam van de Federatie van Vrije Socialisten, 1972 en later. Zijn anarchistische periode was kort, – in het voorbijgaan riep hij mij op zeker ogenblik toe dat hij inmiddels lid van de PvdA geworden was. Hoe lang dit geduurd heeft zou hij zelf moeten vertellen, in ieder geval is het allang voorbij. Wat ik hem wel kan nadragen dezer dagen is dat hij verbonden is aan de site *Joop* waar al net zozeer etnisch-registreerders en -zuiveraars hun zegje mogen doen als op andere aan de 'mainstream' verbonden media (*Joop* is van de *VARA*, wat nu eigenlijk al genoeg zegt). Als goed verteller meer dan als vakhistoricus heeft hij onlangs een boek geschreven *De mooiste jaren van Nederland 1950-2000*. Zijn vertelkunst is niet ter discussie en dat hij nauwelijks een verantwoording van bronnen heeft en nogal wat steekjes laat vallen – van de legende van de vernoeming van Dolle Mina naar de brave Wilhelmina Drucker tot en met de aanleiding tot en datering van het

Bouwvakkersoproer van 1966 – is vergeeflijk of corrigeerbaar. Maar dat hij deze decennia de mooiste jaren van Nederland noemt lijkt mij hooguit verdedigbaar vanuit het perspectief van het geklaag en gescheld dat Nederland langzamerhand een unieke plaats in Europa bezorgt. Of omdat het een groot deel van zijn eigen (en ook mijn) levensjaren omvat. Maar mooiste jaren? Het enige anarchisme dat hij noemt in Nederland in de onderhavige periode is Provo en godbetert Hans Achterhuis, die ik in geen enkel stadium als anarchist zou kwalificeren.

Een blijkbaar wel blijvend anarchistisch trekje bij Van der Horst is het optimisme waarmee hij stelt dat als de geestkracht er maar is Nederland deze mooie jaren kan voortzetten of weer oppakken. Moet je net *Joop* hebben zeg ik hierop terug, en ook maar niet stilstaan bij het beleid van de achtvoudige 'Eenheidspartij Nederland' – zoals Willem Schinkel zegt: alleen de Partij voor de Dieren en de SGP willen niet op D66 lijken, tel uit je winst. De mooiste jaren liggen vóór ons, als de geestkracht opgebracht kan worden voor een grondige verandering, weg van het zogeheten neoliberale paradigma, en die dient zich nou juist in Nederland beslist niet aan.

Han van der Horst, De mooiste jaren van Nederland 1950-2000. Prometheus/Bert Bakker, Amsterdam 2013. 413 blz. € 19,95.
Sites: roelvanduijn.nl; robertgrahamwordpress.com; libcom.org; ravotr.nl; news.infoshop.org

LIBERTAIRE STRIJD

De vele fronten voor verzet

Thom Holterman

Uit het land van Proudhon

Strijd, maar dan niet die zoals in Syrië. Die wordt daar op gewelddadige wijze gevoerd over de hoofden van de onderdrukten heen. Het betreft een machtsstrijd, die van de onderdrukten van het al-Assad-regime een speelbal maakt en van wapenhandelaren lachende derden. De onderdrukten van het regime begonnen een offensief ertegen in de sfeer van de niet-gewelddadige ongehoorzaamheid. Zij eisten invoering van normale politieke en sociale rechten. Het regime sloeg hun geweldloze offensief hardhandig neer, waarna vanuit de oppositionele kant diverse gewelddadige elementen hun kans schoon zagen. Een burgeroorlog was begonnen en duurt voort. Pierre Sommermeyer schrijft over deze gang van zaken in nummer 1715 van eind september 2013 van het Franse anarchistische weekblad *Le Monde libertaire* (LMl). Hij doet dat onder de titel 'De verstrikking van de oorlog'. De Franse anarchistische federatie kwam in het erop volgende nummer op de situatie in Syrië terug met: 'Geen interventie in Syrië. Stop het Franse neokolonialisme' (LMl nummer 1716).

Veel-fronten-optie

Overigens denk ik bij libertaire strijd aan andere verschijnselen dan het oorlogsgeweld in Syrië. Hier doemt een veel-fronten-optie op. Overigens, het strijden tegen oorlogsvoering, tegen militarisme vat ik wel degelijk onder 'libertaire strijd'. In die zin past die dus zeker binnen de optie. Maar er zijn meer 'fronten', dat wil zeggen er zijn talloze onderwerpen die nopen tot reactie, tot verzet. Ik geef er een aantal voorbeelden van ontleend aan diverse afleveringen van *Le Monde libertaire*. Zo is daar de strijd tegen de boring naar en winning van schaliegas (ook in Frankrijk een heet hangijzer; nummer 1712). En verder: een dam opwerpen tegen extreem rechts (dit mede naar aanleiding van de dood van een ultra linkse jongere, Clément Méric, die door een extreem rechtse jongere werd neergeslagen; nummer 1713). In dezelfde sfeer: uitgebreid informeren over de politieke en ideologische herkomst van het Front National (FN) en de samenklontering van elementen uit het FN met de UMP, de partij van Sarkozy (MLl nummer 1713). Het maakt de vrijage tussen Marine Le Pen (FN) en Geert Wilders (PVV) politiek pikant. Andere onderwerpen voor frontvorming: de strijd tegen genetisch manipuleren van gewassen (nummer 1714), tegen de verkrachtingscultuur waarin we leven (nummer 1715), tegen het seksuele geweld (nummer 1716).

Piraten en arbeid

Intussen zijn er ook twee bijzondere nummers van *Le Monde libertaire* verschenen. Het ene gaat over Piraterij (vrijbuiters van toen en nu, zoals hackers; nummer 50 juli-augustus 2013). Daarin mede aandacht voor Somalische piraten, over wie ook de Franse anarchistische militant André Bernard in LMl nummer 1715 schrijft. Het andere bijzondere nummer heeft als thema Arbeid (nummer 51, september-oktober 2013). Wat nu arbeid, in deze tijd? Hedendaagse arbeid is niet veel meer dan geprogrammeerde onzekerheid. Arbeid wordt – klassiek in socialistische kringen – gezien als vorm van uitbuiting van de ene mens door de andere, als bijbelse straf (je brood eten in het zweet des aanschijns, Genesis 3 vers 19). Werkgelegenheid scheppen in deze tijd betekent het verruimen van

het straf- en uitbuitingssysteem, met als doel de bazen de gelegenheid te geven het zoeken naar winst voort te zetten. Inmiddels zijn de socialisten dit vergeten, zo valt op te merken als men de sociaaldemocratie aller landen beziet. Bij de libertairen leeft het nog. Dit betekent niet dat door hen arbeid op zichzelf wordt verfoeid. Als het uitbuitingssysteem en zijn winstmaximalisatie drift zou zijn opgedoekt, dan is 'werken' met betrekking tot de continuïteit van het menselijke bestaan, een goed begrepen 'eigen belang'. Het kan dan in duur worden teruggebracht tot een werkweek van 20 à 25 uur voor een looptijd van dertig jaar per persoon (zeg van je twintigste tot je vijftigste levensjaar). De *bullshit-jobs* (David Graeber, LMl nummer 1714) zullen zijn afgeschaft.

In het bijzondere nummer 51 is te lezen dat de arbeid zelf zal zijn gereorganiseerd. Er wordt immers niet meer geproduceerd voor de winst, maar voor het voorzien in noodzakelijke behoeftes. Die behoeftes zullen gedefinieerd worden door de arbeiders/consumenten zelf, niet meer door de bazen en de aandeelhouders. Er zal meer tijd zijn voor plezier, voor doen wat je aangenaam vindt, voor het ontplooien van culturele uitingen.

Rap

Had de redactie van het bijzondere nummer over arbeid daarom met de Franse rapper *L'1consolable* (ontleend aan het Franse woord 'inconsolable', de ontroostbare) een vraaggesprek? Hij noemt zich een ontspannen werkloze. Hij maakt een onderscheid tussen 'werk' en 'activiteit'. De rap is een activiteit die veel energie en tijd vergt, en heel soms levert het ook een beetje geld op. Maar het is een activiteit die vrij gekozen is, die hem veel genoegen schenkt en door middel waarvan hij zich kan ontwikkelen als individu, zegt hij.

Deze activiteit geeft hem het gevoel nuttig te zijn, zowel als lid van een groep rappers als van de maatschappij. 'Werk' heeft niets van dit al. Het wordt gekozen uit gebrek aan beter en om te voorzien in behoeftes. En dan praat hij nog maar niet over de omstandigheden waarin een baas en de staat mensen dwingt om te werken.

In het artikel wordt verwezen naar de verschillende producties van hem, waarvan er ook op YouTube te vinden zijn, zoals het politieke *Consommer Moins* (Minder consumeren; te zien en beluisteren op http://www.youtube.com/watch?v=tjgaoa5v-Jc).

Simone Weil

Wie steeds de strijd is aangegaan, ook met zichzelf, zo leert de kop van het artikel in het Franse weekblad *Marianne* van 3-9 augustus 2013), is Simone Weil (1909-1943). Zij overleed op 24 augustus 1943 en dat zal voor *Marianne* de reden zijn geweest om bij deze bijzondere persoonlijkheid stil te staan met een korte biografie (p. 78-81). Zij was filosofe, marxiste, ging over tot het rooms-katholicisme en kwam vervolgens terecht in de mystiek. Maar ook was zij lopende band arbeidster en verbleef zij onder de Spaanse anarchistische revolutionairen tijdens de Spaanse burgeroorlog (colonne van Durruti). Dit laatste vestigde haar naam onder anarchisten.

Farmaceutische industrie

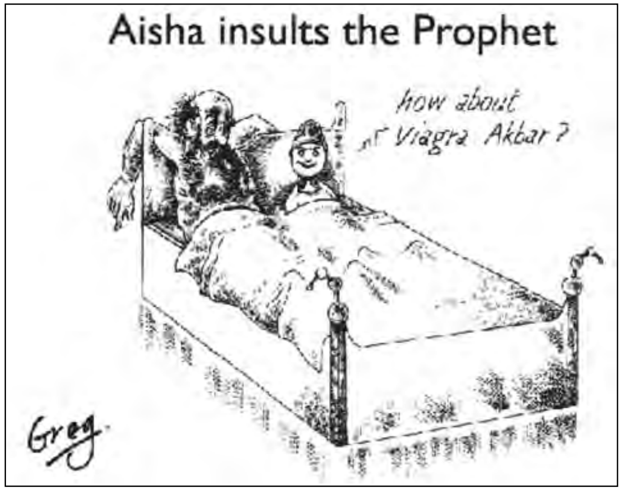
In het driemaandelijkse tijdschrift *Vacarme* (nummer 64, zomer 2013) treft men een aantal artikelen aan die alle verband houden met strijd. Het meest algemene ervan is het artikel dat de zorgsector aangaat. Het betreft de 'geldwolverij' van de farmaceutische multinational *Novartis*. Die wilde stoppen met levering van een generiek middel in India, om zich te richten op de verkoop van hetzelfde medicijn maar dan als specifiek middel. Dat laatste zou meer geld in het laatje brengen. Het eerste zou duizenden levens gaan kosten. Maar dat is niet de zorg van de farmaceutische industrie. De Indiase staat spande tegen Novartis een juridisch geding aan en sociale actievoerders, *Act-Up Basel*, ondersteunde die strijd. In april 2013 viel de beslissing in de juridische strijd: Novartis werd verplicht het generieke middel in India te leveren. Een uitgebreid verslag over de actie van Act-Up Basel in *Vacarme* nummer 64.

Over de staat

In het hierboven beschreven geval is te zien hoe een sociale en een juridische actie kunnen samenlopen. Anarchisten hebben niets met het statelijke recht en evenmin met de staat. Maar inmiddels is een blind en onvoorwaardelijk afwijzen van beide verschijnselen een te grof gebaar. Zelfs als het om statelijk recht gaat, is het niet vanzelfsprekend elke vorm van juridische actie in de prullenbak te laten verdwijnen. Ook is het te gemakkelijk om zonder ook maar enige overweging de staat te verdoemen. Beter is het te bekijken wat de staat van de staat is om dan te concluderen waarom welke facetten verbannen moeten worden. Kortom, de staat is geen 'ding' dat je wegzet, maar een ingewikkeld complex van (machts-)verhoudingen (zie Gustaf Landauer). En ja, anarchisten verzetten zich tegen verticaal lopende machtsverhoudingen. Zou je die weten te verwijderen, dan betekent dit nog niet dat alle macht de wereld uit is. Er blijven dus nogal wat kwesties te bestuderen. Kwesties die met deze problematiek samenhangen, komen aan de orde in het themanummer *De l'État* (Over de staat) van het studieuze Franse tijdschrift *Réfractions* (nummer 30, voorjaar 2013). Er is met zo'n 170 pagina's de ruimte genomen voor het behandelen ervan.

Verzetsboek

Verzetten, verantwoordelijk stellen, vooruitzien. Aldus luidt de vertaling van de titel van het boek van de vermaarde Franse juriste Mireille Delmas-Marty. Zij is ondermeer als hoogleraar verbonden aan het Collège de France en was in tal van universiteiten over de hele wereld gastdocent. Delmas-Marty paart rechtstheoretische kennis aan praktisch juridische kennis en wel op een aantal rechtsterreinen (Europees, internationaal en volkenrecht, vreemdelingenrecht, milieurecht, rechten van mens). En zij maakt zich zorgen over deze wereld. De titel van haar boek waarop ik hier wil wijzen, bestaat simpelweg uit drie werkwoorden: *Résister, responsabiliser, anticiper* (Seuil, Paris, 2013). Het is een boek waarmee zij ten strijde trekt tegen de barbarij in deze wereld; het is wat zij noemt een '*livre de combat*' (verzetsboek). Kort en goed gaat het over het volgende: (1) *Résister*, je verzetten tegen de in gang zijnde ontmenselijking in deze wereld, (2) *responsabiliser*, het verantwoordelijk stellen van de bedrijvers van deze

ontmenselijking (multinationals zowel als staten) en (3) *anticiper*, het vooruitzien van de toekomstige risico's die ons bedreigen.

Rechtstheorie

Voor het ten uitvoer leggen van deze triptiek heeft Delmas-Marty haar boek als een soort programma geschreven. Ik meende dan ook dat dit boek onder ogen van Nederlandse juristen moest komen, Angelsaksisch als ze zijn gefixeerd. Daarom vroeg ik de redactie van het Nederlandse tijdschrift *Rechtsfilosofie & Rechtstheorie* (R&R) of ik het boek van Delmas-Marty voor dat tijdschrift kon bespreken. Evenwel, de titel van het tijdschrift bleek onlangs in het Engels te zijn herdoopt tot het pretentieuze *Netherlands Journal of Legal Philosophy*. Dat doet dus het ergste vrezen.
En dat kwam ook uit. Als reactie op mijn aanbieding kreeg ik de vraag voorgelegd of dit specifieke werk van deze juriste wel van belang was uit rechtstheoretisch gezichtspunt. Ik reageerde hierop met : 'Als je daarmee bedoelt of er op (hoog) abstractie niveau over het recht wordt nagedacht, dan is het antwoord: neen. Wordt evenwel bedoeld dat over de mogelijke werking van het recht in geëigende situaties wordt gereflecteerd, dan is het antwoord: ja'. Daarbij wees ik nog op de actietheorie van het recht, die zij tot ontwikkeling brengt. Na deze reactie mijnerzijds besloot de redactie van voormalig R&R, dat er geen behoefte was aan een bespreking van het boek voor hun tijdschrift.
Waarom voer ik dit hier op? Wel, ik heb dit boek van belang geacht te bespreken voor libertaire kring. Het laat namelijk zien hoe je over recht kunt nadenken in relatie tot de functie die het kan hebben in de strijd tegen ontmenselijking. Daarvoor analyseert en synthetiseert zij het actueel, geldend recht en de samenhangende jurisprudentie in zaken van levensbelang van individuele mensen en collectiviteiten. Zij scherpt het recht tot wapen in de strijd tegen barbarij van alle soorten, ondermeer zoals die bedreven wordt door grote oliemaatschappijen. Zij doet dat met een gemak en in heldere bewoordingen, zoals alleen een zeer erudiete persoonlijkheid daartoe in staat is.
Dat is natuurlijk niet iets waar nette Nederlandse academische juristen op zitten te wachten. Een groot juriste als Delmas-Marty heeft de moed om stapsgewijs de wormstekeligheid van het lokale en internationale recht op te sporen en aan te geven hoe het anders moet. Maar met wat dogmatisch geneuzel over 'rechtstheorie' wordt dat buiten de kolommen van een tijdschrift over '*legal philosophy*' gehouden. Uiteindelijk moet, zo blijkt eruit, de rechtswetenschap dienstbaar zijn aan het huidige neoliberale klimaat. Zo wordt rechtstheorie gedegradeerd tot quotiënt van hoog abstractieniveau van de *heersende* 'maatschappelijk relevantie'. Erasmus schreef in zijn *Lof der zotheid* (1509) al over zulke rechtsgeleerden: '…door verklaringen op verklaringen, zienswijzen op zienswijzen te stapelen, maken zij dat de beoefening van dat vak voor het allermoeilijkst doorgaat'.

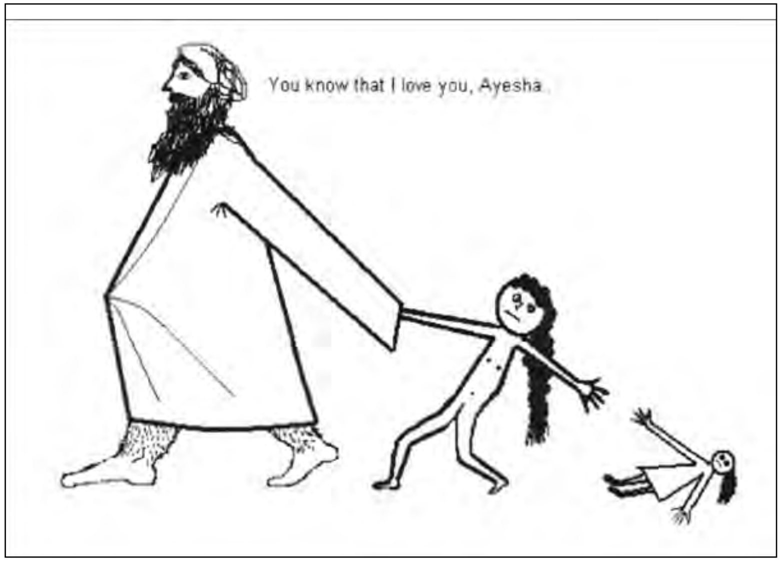
ANALYSE VAN DE PVV

Politiek historicus Koen Vossen schreef een schitterend boek over Geert Wilders en diens PVV. Zijn studie leest als een trein, bevat tal van nuttige analyses en biedt bovendien allerlei anekdotes die Vossen ontleent aan zijn zeer omvangrijke literatuurlijst (die tevens kranten- en tijdschriftenartikelen, rapporten, scripties , interviews met Wilders, websites en een tiental gesprekken met dissidente PVV-vertegenwoordigers – vooral voormalige leden van Provinciale Staten – omvat). Huidige PVV'ers weigerden overigens pertinent om hun mond open te doen!
Vossen schetst hoe Wilders aanvankelijk een radicale neoconservatieve partij (in 2004, na zijn afsplitsing van de VVD, nog de Groep Wilders geheten) voor ogen stond en tegelijk zijn kritiek op de islam steeds scherper werd. Met de komst van Martin Bosma en anderen in 2006 verlegde de partij haar koers in rechtspopulistische richting, en ontwikkelde de PVV bovendien een socialer imago. Nu kreeg Wilders tamelijk onverwacht de electorale wind in de zeilen (9 zetels in 2006, 24 in 2010). In de meest recente peilingen is de PVV zelfs de grootste partij op het Binnenhof.
Vossen heeft zich niet laten verleiden tot speculaties over het al dan niet neofascistische karakter van de partij. Wel wijst hij er op dat Wilders steeds heeft geprobeerd afstand te houden van de aanhang van neonazistische en andere extreemrechtse splintergroepen. Dat dat toch niet altijd is gelukt bleek onlangs op de eerste grote demonstratie van de PVV in Den Haag tegen het kabinet Rutte. Een deel van de duizend demonstranten bracht de Hitlergroet of droeg nazistische symbolen. Maar Wilders' grootste angst is niet zozeer dat dergelijke neonazi's de PVV in diskrediet brengen, dan wel dat zijn partij door de instroom van ruziemakers en egotrippers te maken krijgt met LPF-achtige toe-

standen. Soms is de PVV daar niet zo erg ver van verwijderd geweest. De meest wonderlijke figuren zoals de agressieve Haarlemse brievenbuspisser brachten de partij in opspraak. Vossen berekent dat sinds 2006 veertien procent van de PVV-vertegenwoordigers in parlement, gemeenteraden, staten en Europarlement na verloop van tijd al dan niet gedwongen hun zetels ter beschikking stelden ofwel als dissident hun tijd uitzaten. Zelfs notoire ruziepartijen als de Boerenpartij, de LPF en het Algemeen Ouderenverbond hebben nooit zoveel afsplitsingen gekend.
Vandaar dat Wilders alle touwtjes in handen houdt. Hij is het enige lid van de PVV, legt niet of nauwelijks verantwoording af voor zijn beleid en politieke koers, en weigert om zoals voormalig PVV-prominent Hero Brinkman propageerde, de partij (enigszins) te democratiseren.
Uitvoerig worden in deze studie de vier politieke speerpunten van de partij geanalyseerd: het bestrijden van de 'totalitaire' islam, die het democratische Europa ernstig zou bedreigen; de populistische agitatie tegen de ('links' genoemde) elites in naam van het volk, belichaamd in het imaginaire duo Henk en Ingrid; het extreme nationalisme, gekenmerkt door scherp verzet tegen Brussel, en het zoveel mogelijk weren van immigranten en tegelijk een hard integratiebeleid; en tot slot een niet aflatend pleidooi voor strenger straffen.
Toch blijkt dat Wilders' radicale islam-alarmisme niet door alle PVV'ers – zeker die buiten de Randstad – gedeeld wordt. Ook wijkt de PVV af van andere rechtspopulistische partijen in Europa, niet alleen vanwege dit wel zeer extreme islam-alarmisme van Wilders, maar ook vanwege de vrijzinnige partij-opvattingen over de emancipatie van vrouwen en homoseksuelen.
Het overwegend agerende optreden van veel PVV-vertegenwoordigers in de diverse gremia heeft niet primair ten doel politieke resultaten te boeken, maar is allereerst gericht op zoveel mogelijk (gratis) media-aandacht, ook via internet. Die is immers noodzakelijk omdat de PVV door haar organisatiestructuur financieel een buitenbeentje is (geen lidmaatschapsgelden, weinig overheidssubsidies). Ook de donaties die Wilders bij rijke Amerikaanse sympathisanten van Israel ophaalt zijn een voorwaarde voor het overleven van de PVV. (Overigens besteedt Vossen geen aandacht aan het steeds terugkerende gerucht dat Wilders voor een Israelische inlichtingendienst werkt of ooit heeft gewerkt.) Toch beweert de PVV dat haar uitzonderlijke partijmodel en organisatiestructuur veel beter zijn afgestemd op de politieke toekomst dan die van andere partijen. (HR)
Koen Vossen, Rondom Wilders – portret van de PVV. 312 blz. € 19,95. Boom, Amsterdam 2013.

GRONDSLAGEN VAN HET ANARCHISME
Eind vorig jaar is Anton Constandses *Grondslagen van het anarchisme* (1938) opnieuw uitgebracht. De nieuwe editie is verschenen bij de steeds actiever wordende Uitgeverij Kelder van *de AS*-redacteur Jaap van der Laan, die zich inmiddels mag beroemen op het opnieuw uitbrengen van een respectabele hoeveelheid anarchisme-klassieken en reprints van voor de geschiedenis van het anarchisme boeiende brochures en tijdschriften als *Alarm* (1922-26) en *Opstand* (1926-28), bladen waar Constandse trouwens ook prominent bij betrokken was. De nieuwe editie van *Grondslagen* is geen reprint, zoals de uitgaven van 1974 en 1976 van Pamflet, maar opnieuw gezet en (overigens met mate) voorzien van kleine aanpassingen daar waar de spelling al te ouderwets aandeed. Dat de beginzin 'De drang naar vrijheid is den mens ingeboren' gehandhaafd is, laat zien dat dit met terughoudendheid is gebeurd. Nieuw is daarnaast de inleiding, in 1987 geschreven door Evert van der Tuin en Ruud Uittenhout (overleden in 1992, zie het In Memoriam door Martin Smit in *de AS* 100) met het oog op een toen reeds geplande heruitgave van *Grondslagen*, maar die is er destijds niet gekomen en daarom is ook de inleiding niet eerder gepubliceerd. Zinvol is deze zeker wel, ook al had Constandse in 1974 de heruitgave reeds voorzien van een nieuw voorwoord (ook in deze uitgave opgenomen), waarin hij een en ander over de ontstaansgeschiedenis van het boek vertelde en met name de reden waarom hij aan bepaalde onderwerpen, zoals seksualiteit, juist in die tijd aandacht wilde besteden. Wat hij in dat voorwoord echter niet deed, was ingaan op de ingrijpende ontwikkelingen die de socialistische beweging sinds de publicatie van het boek had doorgemaakt, waarbij het anarchisme lange tijd gemarginaliseerd is geweest, organisatorisch steeds minder voorstelde en eerst rond 1965 met de komst van Provo als inspiratiebron weer enige invloed kreeg. Ook Constandse zelf heeft zijn denkbeelden na de oorlog ontwikkeld, Van der Tuin en Uittenhout belichten die ontwikkeling. Om 'het' anarchisme te beschrijven als een samenhangend geheel, is – zo schrijft Constandse zelf ook in zijn oorspronkelijke voorwoord bij dit boek – een tamelijk hachelijke onderneming. Vóór hem heeft eigenlijk alleen Alexander Berkman dat aangedurfd (*Sociaal Anarchisme* 1929, later uitgebracht onder de titel *ABC van het anarchisme*). Anarchisten zien zelf het anarchisme immers veelal niet als politiek stelsel of als ideologie en die overtuiging is de afgelopen decennia alleen maar krachtiger naar voren gekomen bij zich anarchist noemende publicisten. Zij zien 'het anarchisme' veeleer als een verzameling uitgangspunten, een gedachtengoed, dat mag fungeren als inspiratiebron, maar dat zeker niet gezien moet worden als een 'leer', een doctrine, een methode of een panacee voor wat dan ook. Daarmee bedoelen zij niet zich te verschuilen of hun verantwoordelijkheid te ontlopen, maar willen zij aangeven dat de kern van het anarchisme nu juist niet dogmatisch kan zijn, en ook dat het anarchisme eenvoudigweg geen kant-en-klaar-oplossingen kan en wil bieden voor de ellende van het kapitalisme of welk ander heersend systeem ook en dat je dat ook niet moet willen verkondigen. In wezen is Constandse's boek doordrenkt van dit besef, wat niet betekent dat hij zich vaag uitspreekt of op de vlakte houdt in politieke en morele kwesties, integendeel, hij neemt zeer uitgesproken standpunten in en maakt met heldere formuleringen duidelijke keuzes in soms ingewikkelde kwesties. Dan gaat het bijvoor-

beeld over opvoeding tot vrijheid, over misdaad, straf en geweld, over de staatloze maatschappij die anarchisten nastreven, over de rol van het geld, over de sociale revolutie. Bijzonder is, dat Constandse zich ook uitspreekt over zaken als liefde, huwelijk en gezin. Tegenwoordig veel meer dan voorheen vanzelfsprekende uitgangspunten als wederzijdse vrijheid maar ook verplichtingen in relaties beschrijft Constandse in extenso. Hij was een voorstander van kameraadschappelijke liefde zonder (burgerlijke) huwelijksbanden, maar de vrijheid van de één mocht niet ten koste gaan van de ander. In *Grondslagen* is Constandse daarover al concreet, later heeft hij zijn standpunt verder uitgewerkt in *Eros – de waan der zinnen:* 'Aanvaardbaar is dan elk sexueel contact dat berust op vrijheid en wederkerigheid en dat beoogt de wederzijdse vreugde te verhogen, met inachtneming van ieders sociale verantwoordelijkheid, bij voorbeeld ten aanzien van eventuele kinderen.'
De nieuwe uitgave van *Grondslagen van het anarchisme* is voorbeeldig verzorgd. Een kleine dissonant is slechts, dat waar in de nieuwe inleiding een enkele keer wordt verwezen naar een bladzijde van het boek dit dan een verwijzing naar een passage betreft in het oorspronkelijke werk, waardoor het paginanummer niet meer klopt. Slordigheidje. En tenslotte is het jammer dat de oorspronkelijke literatuurlijst van door Constandse gebruikte bronnen in de nieuwe uitgave niet is opgenomen. Alles bijeen echter volstrekt geen reden voor de lezer die dit werk van Constandse nog niet kent zich dit inspirerende boek over het anarchisme te laten ontgaan. (BCh)
Anton Constandse, Grondslagen van het anarchisme. 231 blz. € 17,50 Kelder Uitgeverij, Utrecht 2012. Te bestellen via kelderuitgeverij@xs4all.nl

JOODSE DENKERS

De filosoof Michael Löwy is een autoriteit op het gebied van grote Europese denkers (van joodse afkomst) die in de loop van de twintigste eeuw bekend geworden zijn door hun originele kritiek op de westerse cultuur. Hij publiceerde zo'n twintig werken en was docent in Parijs. Laat ik daarom allereerst benadrukken dat ik het initiatief van de Belgische libertair Johny Lenaerts om werk van Lowy in het Nederlands te vertalen en te doen uitgeven bijzonder waardeer. Lenaerts selecteerde artikelen en boekfragmenten over libertaire en hele of halve anarcho-communistische denkers (en schrijvers) als Kafka, Benjamin, Buber, Landauer, Bloch, Lukacs, Rosa Luxemburg en anderen, met als overeenkomst en kracht hun romantisch antikapitalisme. Op die manier ontdekt de hedendaagse lezer hun subversieve en emancipatorische kracht. Het is mij echter een raadsel (of het moet een auteursrechtelijke reden hebben) waarom Lenaerts zoveel moeite heeft gedaan voor zijn bundel. Want er is een kant en klare studie van Lowy (die ik in een Engelse vertaling las: *Redemption & Utopia – Jewish Libertarian Thought in Central Europe*, 1992) die veel puntiger, minder zweverig en dus ook leesbaarder over (vrijwel) dezelfde joodse denkers handelt. Ook in dat werk is het romantische antikapitalisme de overeenkomst tussen deze denkers, maar Lowy ziet daarnaast hun joodse wortels ('joods messianisme') als de grote kracht van hun opvattingen over mens en maatschappij. Niettemin kan ik deze nieuwe uitgave, mede vanwege de aantrekkelijke prijs, zeker aanbevelen. (HR)
Michael Lowy, Herbetovering van de wereld – Romantische wortels van linkse denkers. 200 blz. € 15,-. Socialisme 21/Grenzeloos/ Uitgavenfonds Ernest Mandel, Leuven 2013. Te bestellen via www.grenzeloos.org

ULRIKE MEINHOF

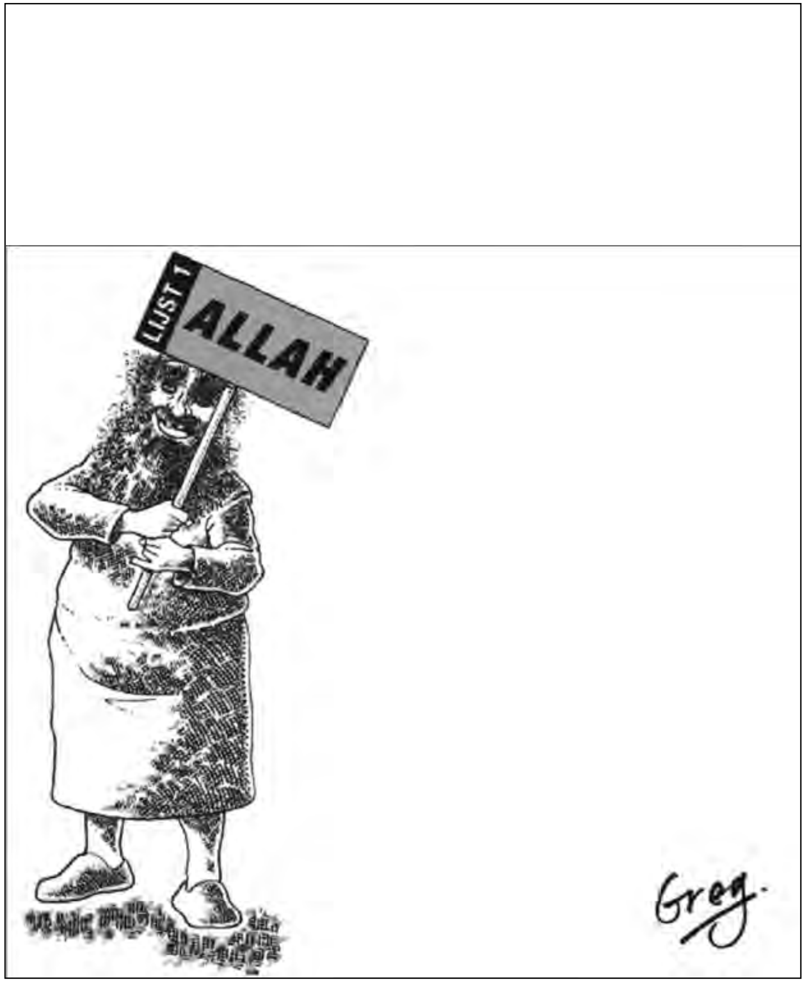
Over de belangrijkste ideologe van de Rote Armee Fraktion, Ulrike Meinhof, zijn tot vorig jaar maar liefst zes biografieën gepubliceerd. Slechts één daarvan, niet eens de beste, is in 2010 in het Nederlands vertaald en intussen alleen nog tweedehands verkrijgbaar (*Ulrike Meinhof – die Biographie* door het voormalige Bondsdaglid van de Grünen Jutta Ditfurth). Begrijpelijk dus, dat historicus Otto van de Haar de bestaande biografieën plus diverse andere publicaties over de RAF eens goed uitvlooide en zijn bevindingen bundelde in een nieuwe biografie voor het Nederlandse taalgebied. De belangstelling voor de groep vertwijfelde activisten die in het naoorlogse Duitsland van de jaren zeventig van de vorige eeuw onder invloed van harde factoren als het aanzienlijke gehalte ex-nazi's in de hoogste politieke, ambtelijke, rechterlijke en industriële kringen van de Bondsrepubliek, de Duitse betrokkenheid onder sociaaldemocratisch leiderschap (Willy Brandt) bij de vuile oorlog in Vietnam en de reactionaire hetzepraktijken van mediagigant Axel Springer radicaliseerden tot stadsguerrillero's, is nog altijd levend, waarschijnlijk vooral als afschrikwekkend voorbeeld van de negatieve impact die georganiseerd gewapend verzet in een moderne zich als democratisch aanprijzende samenleving kan hebben.
Van de Haar heeft een verdienstelijk boek geschreven, waarin hij *en passant* Meinhofs eerdere biografen kritiseert, zoals de genoemde Ditfurth die bijvoorbeeld Meinhofs in het licht van haar hoge intelligentie en gedegen maatschappelijke inzicht moeilijk te rijmen fascinatie voor Mao niet de moeite van het beschrijven en analyseren waard vond. Ook aan andere feilen van de meeste biografieën en publicaties van RAF-deskundigen, zoals het buiten inhoudelijke bespreking laten van de manifesten van de RAF, veelal van de hand van Ulrike zelf, bezondigt Van de Haar zich niet. In die zin is zijn boek een welkome aanvulling. Terecht signaleert hij dat Ulrike Meinhof, toen zij zich in 1970 na deelname aan de bevrijding van Andreas Baader, die met Gudrun Ensslin en anderen tijdens een actie tegen de oorlog in Vietnam brand had gesticht op de (oorlogs)speelgoedafdeling van een warenhuis, gedwongen zag ondergronds te gaan, in die fase van de ontwikkeling van de BRD al volkomen ontgoocheld was door het feit dat de linkse regeringspartij SPD (Duitse evenknie van de PvdA) de Amerikaanse terreurbombardementen op de weerloze bevolking van Noord-Vietnam moreel en logistiek (de Amerikanen opereerden onder meer vanaf militaire bases in de BRD) voluit ondersteunde. Meinhof, kind van de Duitse generatie die verantwoordelijk was voor de holocaust, vond het onverdraaglijk dat nu opnieuw vanaf Duitse bodem een massale volkerenmoord werd gepleegd. In een fragmentarische bespreking in *Historisch Nieuwsblad* (2013/3) doet Rob Hartmans Van de Haar op dit punt beslist tekort. Hij vindt dat Van de Haar van de jaren zestig en zeventig een zo 'negatief en overtrokken' beeld

schetst, 'dat je bijna begrip zou opbrengen voor het handjevol gefrustreerde linkse jongeren dat toen naar de wapens greep'. Dat Hartmans al te gemakkelijk en bovendien slordig tot oordelen komt, blijkt nog veel meer uit de zin die hierop volgt in zijn recensie van Van de Haars boek: 'Ook maakt hij veel werk van de Isolationsfolter waaraan de gevangenen van de RAF zouden zijn onderworpen, terwijl inmiddels is aangetoond dat dit om propagandistische redenen zwaar overdreven werd.' Hoe onjuist dat vaker van stal gehaalde overdrijvings- en propagandaverwijt is zou Hartmans toch onderhand moeten weten. Lees het voortreffelijk gedocumenteerde boek *Vrijheidsstrijd, verzet, terrorisme. Verslag van een RAF-vertrouwensarts* (Lisse, 2000) van de psychiater Frank van Ree.

Het barre gevangenisregime waaraan Meinhof is blootgesteld (tot mei 1974 in de beruchte gevangenis van Keulen-Ossendorf, daarna in Stuttgart-Stammheim), de isolatiefolter én de hongerstakingen daartegen kunnen heel goed aan de basis van Ulrikes vroegtijdige dood in de nacht van 8 op 9 mei 1976 hebben gelegen. Maar links in de Bondsrepubliek en andere West-Europese landen is altijd overtuigd geweest van door de staat geprogrammeerde moord. Wellicht komt er een dag waarop getuigen en/of medeplichtigen hun geweten op dit punt zullen ontlasten. Jürgen Seifert, die Ulrike Meinhof eind jaren vijftig in de anti-kernwapenbeweging leerde kennen en altijd met haar bevriend is gebleven (hoewel hun wegen zich politiek gezien scheidden) heeft echter van meet af aan gezegd dat hij zelfmoord waarschijnlijk acht, zoals hij op Ulrike's begrafenis heeft gezegd en nader heeft beschreven in zijn indrukwekkende bijdrage aan het standaardwerk over de geschiedenis van de RAF (*Die RAF und der linke Terrorismus.* Hamburg, 2006). Otto van de Haar wijst er in zijn laatste hoofdstuk ook op, dat Ulrike Meinhof van alle RAF-gevangenen het langst in totale isolatie heeft gezeten en dat Meinhof zelf dit gruwelijke detentieregime heeft omschreven als een systematische poging 'om zelfmoord te veroorzaken'. Van de Haar: 'De "iso" die werd doorgevoerd ten tijde van de sociaaldemocratische bondskanseliers Brandt, respectievelijk Schmidt hadden haar murw gemaakt en de hongerstakingen uit protest daartegen hadden haar weerbaarheid gesloopt.' Meinhofs advocaat Heinrich Hannover, zo memoreert Van de Haar eveneens, heeft deze dramatische situatie treffend samengevat: 'Zelfmoord of moord. De grenzen vervagen.' Oftewel: ook als het zelfmoord was, dan was die uitgelokt en dus in feite toch moord. Bovendien op verantwoordelijkheid van de staat.

Het regime in Stuttgart-Stammheim gold als relatief mild. Maar kort na de dood van Andreas Baader, Gudrun Ennslin en Jan-Carl Raspe in 1977 werd bekend dat deze gevangenen naast allerlei smaad- en scheldbrieven van wraakzuchtige Duitsers ook stroppen kregen toegestuurd om zich 'net als Meinhof' mee op te hangen. Het gerecht liet deze toch tamelijk ongebruikelijke 'post' gewoon passeren. En dat is nog maar één van meerdere vreemde omstandigheden die tot op de dag van vandaag twijfel over de zelfmoord-these van het in de zwaarst beveiligde Duitse gevangenissen omgekomen RAF-kader rechtvaardigt. (BCh)

Otto van de Haar, Ulrike Meinhof, terroriste voor een betere wereld. Aspekt, Soesterberg 2013. 248 blz. € 18,95.

VAN DE REDACTIE

Beste lezer,

***Deze derde editie van de eenenveertigste jaargang van *de AS* is gewijd aan het thema 'Hernieuwd islamdebat'. Onder hernieuwd valt hier te verstaan: met de kennis van nu gekeken naar eerdere argumenten in dat debat en daarnaast nieuwe overwegingen, van strikt 'zakelijke' en van persoonlijke aard, ter reflectie aan het bestaande debat toegevoegd. Dit nummer is nog *ad interim* geredigeerd door Boudewijn Chorus, de volgende editie zal als vanouds worden voorbereid en geredigeerd door Hans Ramaer.**

***Op de valreep van het ter perse gaan van deze editie van *de AS* bereikte ons het bericht dat onze redacteur Wim de Lobel (1927) is overleden. Wim was een van de oprichters van *de AS* en heeft naast zijn redacteurschap vele jaren de administratie van *de AS* verzorgd. In het komende nummer van *de AS* zullen wij een In Memoriam aan hem wijden.**

***Met ingang van deze editie zijn de rubrieken *Hard Rain* en *Sterke Verhalen* komen te vervallen. Met de komst van de nieuwe rubriek *Bijvangst*, door Igor Cornelissen, heeft de redactie gemeend de 'wildgroei' aan rubrieken enigszins te moeten beperken. De lezer kan echter gerust zijn: bijdragen van de hand van de auteurs van de vervallen rubrieken, AS-redacteuren Hans Ramaer en Boudewijn Chorus zullen u in ruime mate blijven bereiken.**

***Anita de Waal is sinds kort als redactielid verbonden aan ons tijdschrift. Ze studeerde onder meer rechten en leverde eerder bijdragen aan het kwartaalblad Buiten de Orde.**

***Kort nadat Wim de Lobel eerder dit jaar met zijn gezondheid begon te tobben, heeft hij zijn taken als administrateur van *de AS* overgedragen aan Boudewijn Chorus. Het nieuwe adres en andere bijbehorende administratieve gegevens vindt u in het colofon van deze editie. Eerder verschenen edities van *de AS* vindt u qua thema beschreven op de webpagina www.tijdschrift-de-as.nl/losnummer en kunt u bestellen door overmaking van de genoemde kosten of via e-mail: administratie@tijdschrift-de-as.nl. Wij zullen incidenteel de lijst met te bestellen eerder verschenen edities ook in *de AS* publiceren.**

***Het laatste nummer van deze jaargang, te verschijnen eind december 2013, zal over 'Anarchisme en dichters' gaan. De eerste editie van 2014 wijden we, zoals eerder gemeld, aan de Eerste Wereldoorlog, die inmiddels bijna een eeuw geleden uitbrak.**